

Araştırma Makalesi

Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Sanayisizleşme ve Yeniden Sanayileşme

Deindustrialization and Reindustrialization in the Course of Economic Transformation

Murat ÇETİNKAYA Prof.Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü m.cetinkaya@hbv.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-1698-4222	Gönül MURATOĞLU Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü gonul.muratoglu@hbv.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-7579-6048	
Makale Gönderme Tarihi 28.05.2020	Revizyon Tarihi 21.06.2020	Kabul Tarihi 26.06.2020

Öz

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önce gelişmiş sanayi ülkelerinde, ardından gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşme süreci ortaya çıkmıştır. Sanayisizleşen ülkelerde imalat sanayisinin ekonomideki göreceli payının azalmasına, hizmet faaliyetlerinin genişlemesi eşlik etmiş ve böylece ekonomik büyümenin itici gücünün hizmetler sektörü büyümesi olduğu yeni bir küresel yapılanma oluşmuştur. Bu çalışmada sanayisizleşme olgusu, sanayileşmesini tamamladıktan sonra sanayisizleşmeye başlayan gelişmiş ülkeler ile sanayileşmesini tamamlayamadan önce “erken sanayisizleşmeye” başlayan gelişmekte olan ülkeler için ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Gelişmiş ülkeler açısından; gelirdeki değişikliklerden kaynaklanan nihai talep örüntülerindeki değişimlerin etkisi, temel sektörler arasındaki verimlilik farkları, dış kaynak kullanımının ve dışarıda üretimin artması, emek-yoğun sanayilerin gelişmekte olan ülkelere kayması ve üretimin otomasyonuna bağlı olarak imalat istihdamının azalması gibi sebepler ön plana çıkmaktadır. Erken sanayisizleşmenin söz konusu olduğu gelişmekte olan ülkelerde ise sanayisizleşmenin temelinde politika dönüşümleri yer almakta, ekonomik büyümede reel sektörün azalan etkinliğine karşılık, finansal sektörün belirleyiciliğinin arttığı görülmektedir. Değerlendirmemize göre, sanayisizleşme sürecinde giderek artan işsizlik, ithalata bağımlı üretim, dış açığa dayalı büyüme gibi Türkiye’nin ve diğer birçok gelişmekte olan ülkenin en kritik ekonomik problemlerinin uzun vadedeki kalıcı çözümü “yeniden sanayileşmektir”. 2008 Küresel Ekonomik Krizinden sonra dünya genelinde yeniden sanayileşmeye yönelik politika tercihleri yükselişe geçmiştir. Bu kavram ile esas olarak imalat sanayisi üretiminin yeniden büyümenin motoru haline getirilmesi ifade edilmektedir. Yeniden sanayileşme konseptinde dinamik karşılaştırmalı üstünlükler uyarınca yeni endüstrilerin geliştirilmesi ve teknoloji üretimi birincil öneme sahiptir. Yeniden sanayileşme, çevresel anlamda daha temiz ve kaynak-etkin üretim süreçlerine dayandığı ve sosyal içerilmeyi gözetttiği ölçüde sürdürülebilir olacaktır. Sanayi üretimiyle güçlü bağları olan katma değeri yüksek ve inovatif hizmet alanlarındaki üretimin desteklenmesi de tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanayisizleşme, Erken Sanayisizleşme, Yeniden Sanayileşme, İmalat Sanayisi.

Abstract

From the second half of the 20th century, the process of deindustrialization has emerged firstly in developed industrial countries and then in developing countries. The decline of the relative share of the manufacturing in the economy has been accompanied by the expansion of service activities, thereby creating a new global structure where the driving force of economic growth has been the growth of the services sector. In this study, the deindustrialization phenomenon has been evaluated separately for developed countries that

Önerilen Atıf /Suggested Citation

Çetinkaya, M. – Muratoğlu, G. 2020. Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Sanayisizleşme ve Yeniden Sanayileşme, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(3), 1369-1394

started to deindustrialize after completing their industrialization and for developing countries that started to deindustrialize prematurely before completing their industrialization. For developed countries; the reasons such as the effect of changes in the final demand patterns resulting from changes in income, productivity differences between the main sectors, increased outsourcing and offshoring, shifting of labor-intensive industries to developing countries and decreases in manufacturing employment due to automation of production seem to be prominent factors. In developing countries, policy transformations seem to be the main reason of deindustrialization and it is observed that the determination of financial sector has increased despite the decreasing share of the real sector in economic growth. The exit from deindustrialization process, which has a negative effect on developing economies, is through “re-industrialization”. After the 2008 financial crisis, policy preferences towards re-industrialization emerged on a global scale. With this concept, it is aimed to reinstate the manufacturing industry production as the engine of growth. According to our evaluation, the permanent solution to the long-term fundamental economic problems of Turkey and many developing economies, which seem to deteriorate further due to deindustrialization such as increasing unemployment, import-dependent manufacturing and foreign trade deficit-based growth is industrialization. In the reindustrialization concept, the development of new industries in accordance with dynamic comparative advantages and technology production are of primary importance. Reindustrialization will be sustainable to the extent that it relies on environmentally cleaner and resource-efficient production processes and seeks social inclusion. Supporting production in high-value and innovative service areas that have strong ties with industrial production in our country is also considered as a complementary factor.

Key Words: Deindustrialization, Premature Deindustrialization, Reindustrialization, Manufacturing.

1. Giriş

Ekonomik analizlerde, üretim faaliyetlerinin kavramsal olarak çeşitli sektörlerle ayrılması, dönemsel olarak büyümenin incelenebilmesi ve ekonominin ihtiyaçlarının belirlenebilmesi bakımlarından bir gerekliliktir (Fisher, 1952). Öte yandan bu sektörler, zaman içerisinde ekonomik gelişmeye paralel olarak hem tanımlanmaları hem de toplam ekonomik faaliyetteki payları bakımından değişim geçirebilmektedir. Temel sektörlerin toplam hasıladaki ve istihdamdaki paylarının zaman içerisinde kaydettiği belirgin değişimler, ekonominin yapısal değişime uğradığını göstermektedir. Küresel ölçekte incelendiğinde yapısal değişime ilişkin en çarpıcı olgulardan biri, 1960’lardan itibaren gelişmiş ülkeleri etkileyen, 1980’lerden itibaren gelişmekte olan ülkeleri de kapsamaya başlayan “sanayisizleşme” (deindustrialization) olgusudur. Güncel literatürde yaygın şekilde “toplam ekonomide imalat sanayisinin payındaki düşüş ve/veya sanayi sektörünün toplam istihdam payındaki düşüş” olarak tanımlanan sanayisizleşme süreci bir dizi sosyal ve ekonomik kaygıyı beraberinde getirmekte ve bu nedenle önemli bir araştırma alanını teşkil etmektedir. Sanayisizleşmenin sosyal ve ekonomik kaygılar uyandırmasının nedenleri; işsizliğin artmasına katkıda bulunduğu, gelir eşitsizliğini artırdığı ve sosyal problemlere yol açtığına ilişkin bulgulardır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997; Bernard vd., 2017; Van Neuss, 2016). Bir başka ifadeyle sanayisizleşme, modern dünyanın sanayileşmenin ürünü olan temel niteliklerini negatif yönde etkilemektedir. Nitekim Sanayi Devrimi, Avrupa’da ve Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) ilk defa sürdürülebilir verimlilik artışları sağlanmasını mümkün kılmış ve istihdam kapasitesinde önemli artışlara yol açmıştır. İmalat sanayisi üretimi, özellikle de çeşitlendirilmiş sanayi üretimi, daha hızlı ortalama büyüme oranları ile daha uzun ve istikrarlı büyüme dönemleri sağlamaktadır. Günümüzde gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkeler için halen ekonomik büyüme beklentileri sanayi üretimini geliştirmeye ve özellikle de yeni imalat sanayilerini geliştirebilmeye dayanmaktadır (UNIDO, 2015a; Rodrik, 2016).

Sanayisizleşme sürecinde ekonomik büyümede imalat sanayisi üretiminin görelî payı azalmakla beraber, bazı gelişmiş ülkelerde gerçekleşen sanayisizleşme, sanayi katma değerinin reel hasıladaki payından ziyade sanayinin istihdam payına bakıldığında daha belirgin olan bir eğilimdir. Örneğin, ABD’de imalat sanayisinin toplam istihdamdaki payı, 1950’lerde iş gücünün yaklaşık dörtte birine tekabül etmekteyken, bu oran sürekli olarak düşmüştür ve 2016’da %10’un altına inmiştir. Benzer şekilde, nominal fiyatlarla imalat katma değerinin hasıladaki payı da belirgin bir düşüş göstermiştir (bkz. Ek 1a). Öte yandan imalat üretiminin katma değeri, sabit fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasıladaki (GSYH) payını aşağı yukarı korumuştur- bu durum bu sektörde hızlı işgücü verimliliği artışının bir kanıtıdır. Sanayi istihdamının toplam istihdamdaki payının, imalatın reel hasıladaki payından daha fazla düşmesi olgusu Japonya’da da

gözlemlenmektedir. İngiltere’de ise iki oran birden azalmıştır; imalat sanayisinin istihdamdaki payı 1970’lerde toplam istihdamın üçte biri civarında iken, bugün yüzde 10’un biraz üzerindedir. Reel katma değerdeki payı (2005 fiyatlarıyla) GSYH’nin dörtte birinden, 2016’da yüzde 15’in altına düşmüştür.

Sanayisizleşme terimi, süreç önce gelişmiş ülkelerde ortaya çıktığı için esas olarak gelişmiş ekonomilerin deneyimlerini ifade etmek için kullanılagelmiştir. Öte yandan, 1980’lerden itibaren gelişmekte olan ülkelerde de sanayisizleşme süreci yaşanmaya başlamıştır. Ancak gelişmekte olan ülkelerdeki sanayisizleşme sürecinde imalat sanayisinin katma değerdeki ve istihdamdaki gerilemesi, erken sanayileşmiş öncüllerine kıyasla kişi başına gelirin daha düşük seviyelerinde ve imalat sanayisinin henüz olgunlaşmadığı aşamalarda başlamaktadır. Bu durum gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinden nedenleri ve sonuçları bakımından farklılaşan bir sürece işaret etmekte ve “erken sanayisizleşme” (premature deindustrialization) olarak adlandırılmaktadır (Dasgupta ve Singh, 2007; Rodrik, 2016; Nayyar vd., 2018; Tregenna, 2013, 2016).

Sanayisizleşmenin ve erken sanayisizleşmenin ortak noktası, 20. yüzyılın küreselleşme süreciyle olan ilintilerdir. Sermaye birikiminin sanayiye yönelik sabit yatırımlardan uzaklaşarak giderek daha akışkan ve daha kısa dönemli finansal yatırım alanlarına yönelmesi 20. yüzyıl küreselleşme sürecinin ayırt edici özelliği olarak belirmektedir. Sanayide yatırımların göreceli olarak gerilemesi, sanayi faaliyetlerinin ve istihdamının ulusal gelirler içindeki payının azalmasına yol açmaktadır. Küresel üretim merkezlerinin çoğunluğu Güney Doğu Asya’da olan birkaç ülkeye kaymasıyla birlikte, bir bütün olarak küresel ekonomide sanayi faaliyetlerinin gerilediği; buna karşılık hizmetlerin, (gelişmiş ülkelerde özellikle ileri teknoloji hizmetlere, inovasyona ve tasarıma dayalı hizmet üretiminin; gelişmekte olan ülkelerde ise daha düşük verimlilik oranlarına sahip hizmetlerin) ön plana çıktığı izlenmektedir (Yeldan ve Yıldırım, 2015). Dünya ortalamasına bakıldığında, imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payı 1990’da %20 iken, 2017’de bu payın %15’e gerilediği görülmektedir. Hizmetlerin toplam katma değer içindeki payı ise %65’e ulaşmıştır (WDI, 2020).

Literatürde yer alan çok boyutlu ve disiplinler arası çalışmalar, sanayisizleşmenin kısa ve uzun dönemli sonuçlarına odaklanmaktadır. Sosyolojik çalışmalar büyük ölçüde göreceli üretim düşüşünün neden olduğu sosyal travmaya ve fabrikaların kapanması ile kitlesel işten çıkarmaların özellikle işçilerin ve ailelerinin yanı sıra yerel toplulukların üzerindeki sonuçlarına değinmektedir. Bunun yanı sıra sanayisizleşme, daha düşük bireysel ekonomik beklentiler, azalan motivasyonlar, kamusal eğitiminin finansman olanaklarında azalma, daha kötü sağlık koşulları ve daha yüksek şiddet oranları ile ilişkilendirilmiştir (Bluestone ve Harrison, 1982).

İktisadi çalışmalarda ise sanayisizleşme, imalat sanayisi üretimindeki göreceli düşüşün istihdam, verimlilik, büyüme ve gelir eşitsizliği üzerindeki potansiyel etkileri çerçevesinde analiz edilmekte ve literatürde uzun dönemli durgunluğun başlangıcı olarak gelişmiş ülkelerdeki mevcut yavaş ekonomik büyümenin ana faktörünün sanayisizleşme olduğu biçimindeki yaklaşım giderek yaygınlık kazanmaktadır. Bu noktada 2008 Küresel Ekonomik Krizi ekonomi politikası arayışlarında bir dönüm noktası olmuş, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede istihdam yaratan güçlü bir sanayi sektörünün büyümenin motoru olduğu ‘yeniden sanayileşme’ (reindustrialization) yaklaşımı ön plana çıkmaya başlamıştır.

Bu çalışmada öncelikle, ortaya çıkışından itibaren sanayisizleşme kavramının tanımlanma biçimlerine değinilecektir. Daha sonra, sırasıyla, gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşme süreci ve gelişmekte olan ülkelerdeki erken sanayisizleşme süreci incelenecektir. Gelişmekte olan ülkelerde gerçekleşen erken sanayisizleşme sürecinin sonuçları daha ağır olup, ileri sanayi ülkelerinin sanayisizleşmesinden farklılık gösterdiği muhakkaktır. Çalışmanın ayırt edici özelliğini, sanayisizleşme sürecinin söz konusu iki ülke grubu için karşılaştırmalı olarak ayrıntılı bir literatürle incelenmesi ve değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Sanayisizleşmeden çıkış arayışlarında yükselen bir konsept olan yeniden sanayileşmenin açıklanmasının ardından, politika önerilerine sonuç bölümünde yer verilecektir.

2. Sanayisizleşmenin Tanımlanması

Sanayisizleşme olgusunun açıklandığı öncü çalışmalardan biri olan Singh (1977)'de sanayisizleşme, “bir ülkenin genel ithalat gereksinimlerini sosyal olarak kabul edilebilir hasıla, istihdam ve döviz kuru seviyelerinde karşılamak için (şu anda ve potansiyel olarak) yeterli net ihracat sağlayabilen 'verimli' bir imalat sektörünün yokluğu” biçiminde tanımlanmıştır.

Sanayisizleşme kavramının literatürde yaygınlaşması ise, Bluestone ve Harrison'un (1982) Amerika'nın Sanayisizleşmesi adlı kitabının yayımlanmasının ardından başlamıştır. Bluestone ve Harrison sanayisizleşmeyi “bir ülkenin temel üretken kapasitesinde gerçekleşen yaygın ve sistematik negatif yatırım” olarak tanımlamıştır.

Sanayisizleşme ifadesi genellikle gelişmiş ülkelerde 1960'ların sonlarına dayanan bir olgu olan imalat üretiminin ulusal düzeyde göreceli olarak azalmasına işaret etmek için kullanılmasına rağmen, bu kavrama literatürde bölgesel düzeyde ve şehir düzeyinde, hatta daha fazla ayrıştırılmış coğrafi düzeylerde sanayinin gerilemesi durumunu tanımlamak için de başvurulmaktadır.

Örneğin, Verley (1997) sanayi devrimi sırasında modern endüstriye geçişlerini başaramayan, Fransa ve İngiltere'deki bazı sanayi bölgelerinin ekonomik düşüşünü tanımlamak için sanayisizleşme terimini kullanmaktadır. Sanayisizleşme, ekonomileri büyük ölçüde değerli doğal kaynakların (kömür, demir, vb.) varlığına dayanan, bu karşılaştırmalı üstünlükleri yoluyla 19. ve 20. yüzyılda sanayileşmiş olan ancak nihayetinde geleneksel sektörlerinin performansında, yeni teknik sistemlerin ortaya çıkmasından ya da büyüyen ticaretten kaynaklanmış olabilecek rekabetçilik kayıpları nedeniyle bir düşüş yaşayan bölgeleri ifade etmek için de kullanılmıştır (Van Neuss, 2016).

Palma sanayisizleşmeyi Hollanda Hastalığına (Dutch Disease) benzeterek tanımlamaktadır. Bu tanıma göre sanayisizleşme, bir ülkenin önemli doğal kaynaklar keşfettiği veya ihracatın finansmanında turizm gelirlerine dayandığı durumlarda ya da orta gelirli ülkelerde uygulanan politika değişimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve toplam istihdamda sanayinin payının önemli ölçüde düşmesi biçiminde tezahür etmektedir (Palma, 2008).

United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) (2015a) sanayisizleşmeyi, imalat sanayisinin ekonomideki göreceli öneminin azalması biçiminde tanımlamaktadır. Diğer sektörlerle kıyasla imalat sanayisine ilişkin göstergelerdeki uzun dönemli düşüşler, sanayisizleşmenin belirtisidir.

1980'lerde, ekonomik yapısal değişimin ve imalattaki iş kayıplarının ölçeği ve sonuçları, özellikle Birleşik Krallık'ta ve ABD'de çok daha belirgin ve somut hale gelince, sanayisizleşme kavramının kullanımı, sanayi sektörünün istihdamdaki payının azalan bir trende sahip olduğu durumu ve endüstriyel kapasite kaybının ya da üretim artış hızının düşmesinin yanı sıra, bu kaybın, ekonomik ve sosyal sonuçlarına da işaret eder nitelikte genişlemiştir (Meçik ve Afşar, 2015; Stover vd., 1999).

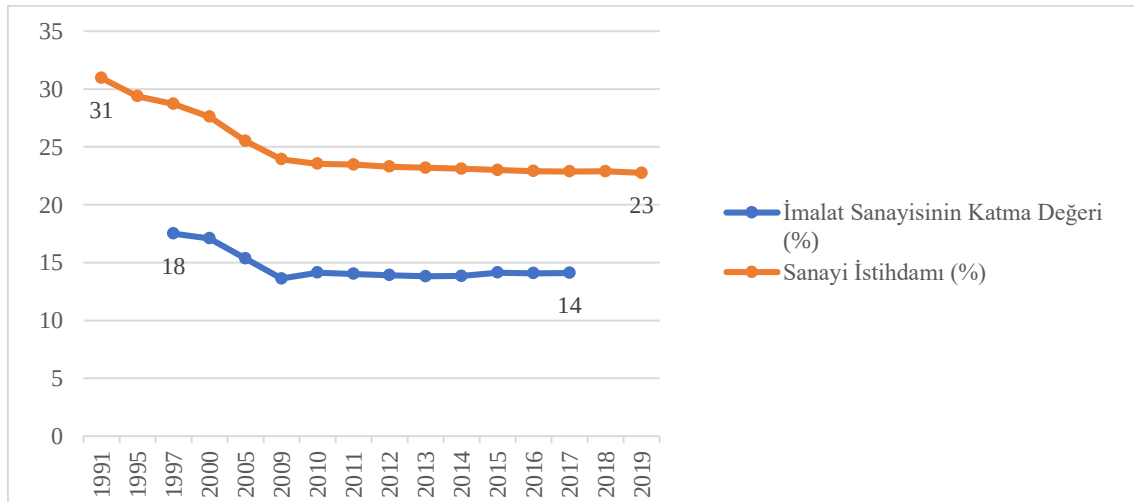
3. Gelişmiş Ülkelerde Sanayisizleşme Süreci

Ekonomik kalkınma seyrinde gelişmiş ülkelerin çoğu benzer bir yol izlemiştir (Rowthorn ve Coutts, 2004, 2013). 18. yüzyıla kadar tarım, işgücünün çoğunu masseden ve üretimin çoğunun gerçekleştirildiği en önemli sektör olma niteliğindedir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle günümüzde ekonomik olarak en gelişmiş ülkeleri başarılı bir sanayileşme dalgası yaşamıştır. İngiltere'de başlayan sanayi devrimi, kıta Avrupası ve Kuzey Amerika'da devam ederek, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Japonya'ya ve Rusya'ya ulaşmıştır. Verimlilik oranlarında eşi görülmemiş bir artışa tanıklık eden bir dönem olan sanayi devrimi (Clark, 2014), kişi başına gelirin sürdürülebilir büyümesi olarak tanımlanan modern ekonomik büyümenin başlangıç noktasını işaret etmiş ve yapısal değişim sürecini hızlandırmıştır. Sanayileşme süreci ilerlerken ülkelerde kişi başına GSYH büyümesine, istihdam ve üretimin tarımsal payında bir düşüş ve hizmetlerin payında bir artış eşlik etmiştir. Dolayısıyla sanayinin ulusal hasıla ve istihdamdaki payı ise ters u biçiminde bir şekil izlemiştir, yani daha düşük ekonomik kalkınma

seviyelerinde artmış ve ekonomilerin yüksek kalkınma seviyelerinde azalmıştır (Van Neuss, 2016). İşte bu şeklin azalan kısmı, “sanayisizleşme” sürecine tekabül etmektedir.

Literatürde sanayisizleşmeyle ilgili temel bir tartışma, sanayisizleşmenin öncelikle iç etkenlerden mi yoksa dış faktörlerden mi kaynaklandığına ilişkindir. Daha spesifik olarak, bir yandan, bazı çalışmalar dış faktörlerden ziyade yurtiçi imalat sektöründeki verimlilik değişimlerinin etkilerini vurgulamıştır. Buradaki argüman, sanayide hizmetlere göre daha hızlı verimlilik artışının, her iki sektördeki çıktı aynı hızda büyüyecek olsa bile, sanayide hizmetlere göre daha yavaş istihdam büyümesine yol açtığı yönündedir. Krugman (1996) ve Rowthorn ve Ramaswamy (1999) gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinin birincil faktörü olarak iç etkenleri değerlendirenler arasındadır. Öte yandan, çeşitli çalışmalar gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşmeyi öncelikle dış etkenlere bağlamaktadır. Örneğin; Wood (1995), Saeger (1997), Kucera ve Milberg (2003), Alderson (1999) ve Sachs vd. (1994) sanayisizleşmeyi büyük ölçüde gelişmekte olan ülkeler ile ticaretin etkisine veya daha geniş bir şekilde küreselleşmeye bağlamaktadır. Pierce ve Schott (2012) ile Autor vd. (2013a, 2013b) çalışmalarında ise gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşme ile Çin’in artan küresel ekonomik etkinliğinin bağlantısına dikkat çekilmiştir.

Gelişmiş ülkelerde yaşanan sanayisizleşmenin nedenleri teorik düzlemde incelenmeden önce, son dönemlerin verilerine bakıldığında, yüksek gelir grubundaki ülkelerde ortalama olarak, imalat sanayisi katma değerinin ekonomide üretilen toplam katma değer içerisindeki payının, Çin’in 2000’li yılların başından itibaren küresel ekonomide gösterdiği hızlı yükselişten önce de azalmakta olduğu görülmektedir (Grafik 1). Aynı durum, sanayi istihdamının toplam istihdam içerisindeki payında da geçerlidir (Ek 1b). İstihdam serisindeki düşüş 2008 Küresel Ekonomik Krizinin ardından hız kesmiştir. Benzer şekilde, katma değer serisi krizin ardından yatay seyre geçmiştir.

Grafik 1: Yüksek Gelir Grubundaki Ülkelerin İmalat Sanayisi Katma Değeri (%) ve Sanayi İstihdamının Toplam İstihdamdaki Payı (%) **Kaynak:** World Bank, WDI Database, 2020; ILO, 2020.

Sanayisizleşmenin nedenlerinin araştırılması, ekonomilerdeki yapısal değişimin itici güçleri hakkındaki daha genel bir araştırmanın parçasıdır. Teorik literatürde, yapısal değişimin ve sanayisizleşmenin meydana gelebileceği çeşitli kanallar tanımlanmıştır. Bunlar (Clark, 1940, 1957; Rowthorn, 1994; Rowthorn ve Coutts, 2004, 2013; Rowthorn ve Wells, 1987; Krugman ve Lawrence, 1993; Alderson, 1999; Kollmeyer, 2009; Kang ve Lee, 2011; Maddison, 2013 Baumol, 1967; Baumol vd, 1985; Ngai ve Pissarides, 2007; Tregenna, 2013, 2015; Warwick, 2013; Rowthorn ve Ramaswamy 1997, 1999; Kollmeyer, 2009, Krugman, 1996; Matsuyama, 2009; Antràs ve Helpman, 2004; Antràs ve Chor, 2013):

(i) Talep yanlı faktörler, (ii) teknolojik faktörler, (iii) artan küresel entegrasyon ve uluslararası ticaret, (iv) düşen yatırım oranlarının imalatın payındaki (hem GSYH'de hem de istihdamda)

olumsuz etkileri, (v) üretim süreçlerinin parçalanmasının (production fragmentation) yaygınlaşmasıyla beraber imalat sanayisinin üretim aşamalarının küresel tedarik zincirleri (global supply chains), dış kaynak kullanımı (outsourcing) ve yurt dışında yatırım (offshoring) yoluyla gerçekleştirilmesi ve (vi) imalat sanayisi üretiminin giderek yüksek teknolojlili üretim kompleksine dönüşerek işgücünden tasarruf sağlayan üretim sistemlerinin yaygınlaşması ile ilgili faktörleri içermektedir.

i) Talep Yanlı Faktörler: Gelir Etkileri

İktisat yazınında ekonomik kalkınma düzeyi ile ulusal istihdamın sektörel yapısı arasındaki ilişki uzun zamandır incelenmektedir. Söz gelimi uluslararası verilerin istatistiksel analizine dayanarak Clark (1940, 1957) gelişmiş ülkelerde yaygın bir fenomen haline gelmeden önce sanayisizleşmeyi öngörmüştür. Engel Yasasına göre, ülkelerin sanayileşme sürecinde gelir artarken, tüketicilerin gıda harcamalarının payı düşmekte ve imalat sanayisi ürünlerine yönelik harcamaları artış göstermektedir. Clark, benzer şekilde, sanayileşmenin ileri aşamalarında, harcamalar içerisinde imalat hizmetlere bir kayma olabileceğini belirtmiştir. Özetle, Clark (1957), Engel Yasası temelinde, imalat ürünlerine harcanan gelirin payının, ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında artacağını, kişi başına gelirin belirli bir eşiğinin üzerine çıkmasının ardından azalacağını belirtmiştir. Bu görüşe göre, yapısal değişim ve böylece sanayisizleşme, gelirdeki değişikliklerden kaynaklanan nihai talep örüntülerindeki değişimlerden kaynaklanmaktadır.

Teknik açıdan ifade edilirse yapısal değişim, doğrusal olmayan Engel eğrileri üreten homotetik olmayan tercihler tarafından yönlendirilmektedir (Van Neuss, 2016). Ekonomik gelişme boyunca, ekonomik faaliyet daha yüksek hiyerarşik ihtiyaçlara cevap veren ürünler sunan sektörlerle yeniden tahsis edilecektir. Toplam faktör verimliliği büyümesinin tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç ana sektörde aynı olduğu varsayımı altında, nihai talebin bileşimindeki değişiklikler kişi başına gelir ile imalatın toplam istihdamdaki payı arasında ters U-şeklinde bir ilişkiye neden olur.

Üretimin toplam istihdam içindeki payı ile kişi başına gelir arasındaki ilişki Rowthorn'un ters U eğrisinde açıklanmaktadır (Rowthorn, 1994). Ülkelerin kişi başına düşen geliri zaman içinde arttıkça, üretimin toplam istihdam içindeki payı başlangıçta sanayileşme süreci ile artmakta, tarımın payı ise azalmaktadır. Belli bir düzeyden sonra dönüm noktası yer almakta, üretimin toplam istihdam düzeyindeki payı ve azalmaktadır. Sanayisizleşmenin toplam istihdam içindeki üretim payında bir düşüş olarak tanımlanmasıyla, bu dönüm noktası sanayisizleşmenin başlangıcına işaret etmektedir.

Rowthorn ve Coutts (2004) sanayi ürünlerinin göreceli fiyatlarındaki düşüş nedeniyle sanayinin toplam tüketici harcamaları içindeki payındaki düşüşün sanayisizleşmenin birkaç temel nedeninden biri olduğunu belirtmiştir. Bu ilişki, Rowthorn ve Wells, 1987; Krugman ve Lawrence, 1993; Alderson, 1999; Rowthorn ve Coutts, 2013; Kollmeyer, 2009; Kang ve Lee, 2011; Maddison, 2013 çalışmalarında da incelemeye konu olmuş ve ampirik olarak desteklenmiştir.

ii) Teknolojik Faktörler: Sektörler arasındaki teknolojik heterojenlik sanayisizleşmenin önemli bir itici gücü olarak tanımlanmaktadır. Öncü çalışmasında Baumol (1967), erken dönemde ekonomik kaynakların, özellikle işgücünün, görece yüksek oranda teknolojik ilerleme (verimlilik artışı) sergileyen dinamik sektörlerden durgun sektörlerle hareket edeceğini öne sürmüştür. Ücretlerin tüm sektörlerde eşit derecede hızlı büyüdüğü varsayımı altında (işgücünün tam hareketliliği), birim üretim maliyetleri ve fiyatlar, daha az dinamik sektörlerde görece daha hızlı artmaktadır.

Ngai ve Pissarides (2007) Baumol'un teorisini genelleştirmiştir. Söz konusu çalışmada, eşit olmayan sektörel toplam faktör verimliliği büyüme oranlarının, çok sektörlü bir büyüme modelinde, homotetik tercihler ve emek ve sermaye olmak üzere iki üretim faktörü ile dengeli bir büyüme yolu boyunca yapısal değişim yaratabileceği koşullar türetilmiştir. Yapısal değişim, tüketimin sektörler arasında ikame esnekliğinin 1'den farklı olduğu varsayımını gerektirmektedir. Dengeli büyüme yolu boyunca, işgücü, tüketim sektörleri arasındaki ikame esnekliğinin birden

küçük olması koşuluyla, görece düşük toplam faktör verimliliği büyüme oranına sahip sektörler kademeli olarak geçmektedir. İkame esnekliği birden yüksek ise, işgücü kademeli olarak görece yüksek toplam faktör verimliliği büyüme oranı ile karakterize edilen sektörler geçmektedir. Dolayısıyla, Ngai ve Pissarides'in modelinde, sanayisizleşme, heterojen sektörel verimlilik artış hızlarının etkisiyle görece fiyat etkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, imalattaki teknolojik ilerlemenin daha hızlı olması, ülkelerin daha hızlı sanayisizleştiği anlamına gelmemektedir.

Sanayisizleşme sürecini imalat sektöründeki hızlı verimlilik artışı ile ilişkilendiren teknolojik veya arz yanlı argüman, çeşitli ampirik çalışmalarla desteklenmiştir (Rowthorn ve Ramaswamy 1997, 1999; Rowthorn ve Coutts, 2004, 2013; Kollmeyer, 2009; Tregenna, 2013, 2015).

Bazı iktisatçılar gelir ve ikame veya göreceli fiyat etkilerinden kaynaklanan sanayisizleşmeyi “pozitif sanayisizleşme” olarak ifade etmişlerdir. Ekonomik gelişme ve imalatta hizmetlere göre daha hızlı üretkenlik artışı sırasında tüketim modellerinde sistematik değişikliklerin bir sonucu olarak gerçekleşen bu tür sanayisizleşme, patolojik veya istenmeyen bir fenomen olarak görülmediği için pozitif olarak etiketlenmekte ve ekonomik başarının bir belirtisi olarak ya da endüstriyel dinamizmin doğal etkisi olarak görülmektedir.

Bu yaklaşımın öncüleri arasında Rowthorn ve Ramaswamy (1997, 1999) bulunmaktadır. Yazarlara göre, gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşme sürecinde, imalat sanayisindeki istihdamın azalan payı, GSYH içindeki imalat üretimi katma değerinin payındaki düşüşü yansıtmaktadır. İlk bakışta, bu düşüş imalata yapılan yurtiçi harcamalar azalırken, hizmetlere yapılan harcamaların arttığını göstermektedir. Bununla birlikte, daha yakın analiz, bu sonucun yanıltıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Cari fiyat bazında hizmetler için yapılan harcamalar gerçekten de gelişmiş ekonomilerde artmıştır. Ancak bu büyüme, işgücü verimliliğinin imalatta olduğundan daha yavaş büyümesi, bu durumun hizmetlerin göreceli fiyatını yükselttiği ve imalat sanayisi ürünlerini görece daha ucuz hale getirmesiyle açıklanabilir. İmalat ve hizmet sektörlerinde üretim cari fiyatlarla değil sabit olarak ölçüldüğünde, harcamalarda imalattan hizmetlere geçiş, imalat sektöründeki istihdamdan hizmetler istihdamına geçişteki kadar belirgin değildir. Bu analize göre, göreceli verimlilik artışındaki farklılıklar sanayisizleşmeye yol açan en önemli faktördür.

Sanayisizleşmenin devam etmesi, gelişmiş ekonomilerdeki uzun vadeli büyüme beklentileri üzerinde önemli etkilere sahiptir. İşgücünün daha fazlası hizmet sektörüne taşınırsa, hizmetler sektöründeki verimlilik artışı genel olarak büyümeyi belirleyecektir. Zaman içinde, uzun vadeli ortalama büyüme hızı, büyümenin en yavaş olduğu faaliyete göre belirlenecektir. Bu teori “asimptotik durgunluk teorisi” olarak adlandırılmaktadır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997).

Eğer imalat sanayisi hizmetler sektörüne göre teknolojik olarak daha ilerici ise, uzun vadede ekonomi genelindeki büyüme oranı büyük ölçüde hizmetlerde verimliliğin artmasıyla belirlenecektir. Hizmetler sektöründeki verimlilik artışının gelişimi büyük ölçüde bilişim teknolojisi gibi teknolojik olarak ilerici alanlardaki gelişmelere ve hizmet sektöründeki rekabetçi yapılarındaki değişikliklere bağlı olacaktır. Teknolojik gelişmeler muhtemelen bazı hizmetlerin diğerlerinden daha hızlı büyümesini mümkün kılacak ve bu nedenle hizmet sektörü önemli iç yapısal değişikliklere uğrayacaktır. İmalat sanayisindeki inovasyonlar da hizmetlerde verimlilik artışına yayılma etkileri sağladığı için önemini sürdürecektir (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997). Görüldüğü üzere bu yaklaşıma göre, sanayisizleşme olumsuz bir olgu değil, gelişmiş ekonomilerdeki ileri büyümenin doğal bir sonucudur.

Teknolojik gelişmelerin imalat sanayisinde verimliliği artırarak istihdamı azaltması olgusu, üretimde artan otomasyon sistemleri çerçevesinde çeşitli analizlere konu olmuştur. Bu çerçevede bazı çalışmalar talebin heterojenliğinin etkilerini incelerken, yeni teknolojilere yönelik teorik literatürün diğer bir kısmı makinelerin belirli üretim görevleri yapan insanların yerini almasına izin veren teknik değişim olarak tanımlanan otomasyonun etkisine odaklanmıştır (Acemoğlu ve Restrepo 2017, 2018; Aghion vd., 2017).

Belirtmek gerekir ki otomasyonun imalat sanayisi verimliliği ve istihdamı üzerindeki etkileri, daha genel olarak, Endüstri 4.0 süreci ile ilgilidir. Günümüzde gelişmiş ülkelerde endüstriyel

katma değer yaratımı, Endüstri 4.0 olarak adlandırılan, sanayileşmenin dördüncü aşamasına yönelik gelişmeler ile şekillenmektedir. Endüstri 4.0, sanayinin yapılanmasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin mümkün kıldığı yüksek düzeyde dijitalleşmeye, otomasyona ve robotik üretime dayanan dönüşümleri ifade etmektedir. Gelişmiş ülkelerde akıllı fabrikaların, akıllı ürünlerin ve endüstriyel internet olarak adlandırılan yapı ile akıllı hizmetlerin yaygınlığı giderek artmaktadır. Ayrıca, Endüstri 4.0 unsurları etrafında yeni iş modelleri de gelişmektedir (Stock ve Seliger, 2016).

Endüstri 4.0 kapsamında üretimde artan dijitalleşmenin ve otomasyonun incelenen endüstride/firmada istihdam kayıplarına yol açtığı bulgusuna birçok analizde ulaşılrken, yaygınlığı artan görüş, otomasyonun imalat sanayileri arasında ya da temel sektörler arasında iş kayıplarından ziyade geniş işçi yer değiştirmelerine yol açtığı biçimindedir (Bessen, 2019). Bir başka deyişle imalatla kalan işçilerin daha çok mühendislik ve denetim gerektiren bilgi-yoğun faaliyetlerde bulunması gerekliliği ortaya çıkarken, imalatı tamamlayıcı olarak gelişen katma değeri yüksek hizmet faaliyetlerine yönelik nitelikli işgücü talebinin artması nedeniyle işgücünün bir kısmının bu yeni sektörlerle geçiş yaptığı belirtilmektedir (Stock ve Seliger, 2016). Dolayısıyla otomasyona dayalı üretim süreçlerinin imalat istihdamını azaltarak sanayisizleşmeye yol açması, işgücü piyasalarının esnekliğinin düşük olması ve işgücünün sektörler arasında akışkan olmaması halinde söz konusu olmaktadır.

iii) Dış Kaynak Kullanımı ve Dışarıda Üretim: Sanayisizleşmenin nedenleri hakkındaki literatürün önemli bir kısmı, piyasa ekonomilerinde yapısal değişimin gerçekleşebileceği nihai talep kanallarını araştırırken, daha güncel çalışmalarda, nihai ürünleri üreten firmalar ara girdiler yoluyla mal ve hizmet tüketicisi olduklarından, nihai ürünlere içkin tüm mal ve hizmetleri ele almanın önemi vurgulanmaktadır. Nihai talebin nispeten küçük bir rol oynadığı bazı hizmetler, özellikle profesyonel ve ticari hizmetler, finans ve gayrimenkul olmak üzere, son birkaç on yılda gelişmiş ülkelerde önemli bir büyüme yaşamıştır. Berlingieri'ye (2014) göre, zaman içinde ara girdilerin kullanımındaki değişikliklerin ve gelişmiş ekonomilerin girdi-çıkıtı yapısının gerçek evriminin önemli bir kaynağı 'dış kaynak kullanımı' olmuştur.

Dış kaynak kullanımı (outsourcing), en basit tanımıyla, firmaların ana faaliyet alanlarına odaklanarak, daha önce firma içinde üretilen bazı mal ya da hizmetleri dışarıdan tedarik etmesidir. Bu kavram ilk olarak 1980'li yıllarda kullanılmaya başlasa da yaygınlığı 1990'lı yıllarda artmaya başlamıştır. Dış kaynak kullanımı, teknoloji yoğun sektörlerde daha ağırlıklı olarak uygulanmaktadır. Bu durum, teknoloji yoğun ürünlerin çok sayıda ara mal ve hizmet gerektirmesi ve ulaşım ile iletişimdeki ilerlemelerin üretim süreçlerindeki bölünmeyi arttırması sonucunda, nihai ürünün bölünmüş yapısından kaynaklanmaktadır.

Birçok ülkede üretimin küresel düzeyde parçalanması (production fragmentation) ve dikey biçimde bütünleşmesi küreselleşmenin hızlandığı dönemin önemli bir özelliğidir. Küresel düzeyde üretim yapısındaki bu dönüşüm, gelişmiş ülkelerin ve gelişmekte olan birçok ülkenin imalat sanayilerinin ulusal hesaplar içindeki payının gerilemesine ve bu anlamda sanayisizleşmelerine neden olmaktadır (Doğruel ve Doğruel, 2019).

Üretimin parçalanmasının olanaklı kıldığı dış kaynak kullanımı, gelişmiş sanayi ülkelerinde öncelikle imalat sanayisinde uygulanmıştır. Bu nedenle, daha önce imalat firmaları tarafından firma içinde gerçekleştirilen tasarım, catering, temizlik ve nakliye gibi birçok faaliyet, giderek artan bir şekilde dış hizmet sağlayıcılardan sağlanmakta ve bu da ekonomik faaliyetlerin hizmet lehine yeniden sınıflandırılmasına neden olmaktadır. Bu evrim bazen sanayisizleşme sürecinin 'istatistiksel yanılsama' yönü olarak adlandırılmaktadır (Tregenna, 2015). İmalat sektörünün nihai çıktısında yer alan tüm hizmet girdilerini içerecek olan imalat sektörünün daha geniş bir tanımı, sadece sektörün boyutunu arttırmakla kalmayacak, aynı zamanda sanayisizleşmenin kapsamını da azaltacaktır (Van Neuss, 2016).

Modern gelişmiş ekonomilerin evriminin önemli bir parçası, bazı firmaların imalattan hizmetlere geçişinin yanı sıra, üretime devam eden imalat sanayisi firmalarının daha hizmet benzeri işletmelere dönüşmesiyle ilgilidir. Tipik bir geleneksel imalat firmasının yüksek katma değerli faaliyetlerinin birçoğunu gerçekleştirmeye devam eden hizmet sektörü firmaları bulunmaktadır.

Hizmetler sektöründe de inovasyon üretme ve verimlilik artışı üretme kabiliyetine sahip firmalar bulunmaktadır. Montaj ve üretimdeki karşılaştırmalı üstünlük, Doğu Avrupa, Çin ve Hindistan'ın küresel ekonomiye artan entegrasyonu ve gelişmiş düşük maliyetli iletişim teknolojilerinin ortaya çıkması nedeniyle gelişmiş ülkelerin dışına kaymıştır. Ancak, gelişmiş ülkelerde bu firmaların imalat aşamasından çıkması, yenilik yapma ve katma değeri artırma yeteneklerinin sona ermesi anlamına gelmemektedir. Birçok durumda tasarım, araştırma-geliştirme (AR-GE) ve post-produksiyon faaliyetleri kendi ülkelerinde kalmakta ve bu firmalar üretimden çıkış yaptıktan sonra büyümeye ve gelişmeye devam edebilmektedir (Bernard vd., 2017).

Antràs ve Helpman (2004) ile Antràs ve Chor'un (2013) sunduğu kavramsal çerçevede, firmalar temel olarak üç özellikte farklılık göstermektedir: tasarım kabiliyeti, üretim kabiliyeti ve dağıtım/pazarlama kabiliyeti. Nispeten yakın zamanlara kadar, firmalar bu üç fonksiyon arasında güçlü tamamlayıcılıklarla faaliyet göstermiştir. Bu fonksiyonlar, dış kaynak kullanımındaki artan fırsatlar ile bilgi ve iletişim teknolojilerindeki (BİT) devrimsel gelişmeler nedeniyle ayrıştırılabilir hale geldiğinde, firmalar kendi sınırları içinde hangi faaliyetleri sürdürmeleri ve yeteneklerine bağlı olarak hangilerinde dış kaynak kullanmaları gerektiğine karar verme seçeneğine kavuşmuştur. Bu çerçevede, faaliyet sahası değiştirerek imalattan ayrılan firmaların, tasarım ve üretim sonrası faaliyetlerde güçlü yetenekleri vardır. Bu nedenle üretim sürecini dış kaynak olarak kullanma seçeneği, temel yeteneklerine odaklanmalarının bir yoludur.

Bu çerçevede Bernard ve Fort (2013) ABD'deki Fabrikasız Mal Üreten Firmaların (FGPF – Factoryless Goods Producing Firms) özelliklerini incelemiştir. FGPF'ler, toptan satış sektöründe, mal üretimiyle doğrudan bağlantılı süreçlerde yer alan; üretim öncesi tasarım, AR-GE ve mühendislik süreçleri ile üretimden sonra markalaşma ve müşterilere dağıtım konularında faaliyet gösteren ve bir anlamda imalat üretiminden hizmetlere geçişin yaygınlığını belgeleyen firmalardır. İmalat üretiminden çıkış yapan firmalar iki türe ayrılmaktadır: Tasarım, mühendislik ve markalaşma gibi imalatla ilgili faaliyetlerinin çoğunu koruyan firmalar ile müşteriler ve üreticiler arasında bağlantı kuran ve geleneksel toptancılara daha çok benzeyen firmalar. Bu iki firma türü, eğitim dağılımlarının sırasıyla en yüksek ve en alt kısmında çalışanlarla çok farklı meslek yapılarına sahiptir. Bu tespitten yola çıkarak, imalat üretiminden çıkış yapan firmaların ilk türde yer alan firmaların niteliğinde yoğunlaşmasının ekonominin ortalama verimlilik düzeyinin korunması açısından önemi belirginleşmektedir (Bernard vd., 2017).

Günümüzün küresel ekonomisinde, dış kaynak kullanımının artırdığı sektörel uzmanlaşmaya ek olarak, dışarıda üretim (offshoring) göz önüne alınması gereken temel hususlardan bir diğeridir (Warwick, 2013). Küresel firmalar sürekli olarak dünya pazarlarındaki paylarını ve rekabet güçlerini artırmak için çabalamaktadır ve bu hedefler, farklı kanallardan elde edilebilmektedir. Örneğin, küresel firmalar araştırma ve inovasyon faaliyetlerine yatırım yapabilir, üretim süreçlerini ve özellikle emeğin sermayeye oranını modifiye edebilir ve kendilerini dünya ölçeğinde yeniden düzenleyebilir.

Sanayisizleşme süreci bağlamında, reel sektörde kârlılığı yeterli görülmeyen tesisler kapatılarak, mevcut sermayenin farklı girişimlere yöneltilerek finansal kaynaklarda değerlendirilmesi ya da üretimin farklı ülkelere kaydırılması öne çıkan yaklaşımlar olmuştur (Stover vd., 1999). İlk yaklaşımda imalatın azalan payı azalan yatırımlara ve mevcut tesislerin kapatılmasına bağlı iken, ikinci yaklaşımda imalat faaliyetlerinin coğrafi olarak kaydırılması, bir başka deyişle offshoring söz konusudur ve imalat faaliyetlerinin son verildiği ülkede imalatın istihdam payının azalmasına neden olmaktadır.

Azalan ticaret maliyetlerine ve BİT'teki ilerlemelere bağlı olarak, bir firmanın iş sürecinin (bağlı olmayan firmalara veya kendi iştiraklerine) yurtdışına taşınması olarak tanımlanan offshoring, son on yılda giderek daha kârlı hale gelmiş, üretimin uluslararası düzeyde daha yüksek derecede parçalanmasıyla firmaların daha büyük ticaret hacmine ulaşabilmelerini olanaklı kılmış ve önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Küresel firmaların iş bölümünü geliştirmelerine ve aynı anda farklı ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükleriyle ilişkili faydaları elde etmelerine izin veren offshoring, belirtildiği gibi imalat sürecini de içermektedir ve bu durumun sanayisizleşmeyi artırmaktadır.

Bazı çalışmalarda dışarıda üretimin, özellikle düşük verimliliğe sahip büyüme aktiviteleri söz konusu olduğunda önemli verimlilik kazançları üretebileceği öne sürülmektedir. Ayrıca, sektörden ziyade işleve göre belirlenen dışarıda üretimin ve uzmanlaşmanın, tüm imalat üretim zincirini düşük ücretli ülkelere götürme baskısını hafiflettiği ve tasarım, AR-GE ve post-prodüksiyon gibi temel faaliyetlerin ülkede kalmasına yardımcı olduğu belirtilmektedir (Van Neuss, 2016). Yine de genel bir bakışla, daha önceden yurt içinde yapılan üretimin, maliyet avantajları nedeniyle yurt dışına taşınması çoğu zaman imalat istihdamı için bir tehdit olarak görülmekte ve işsizliği artıran bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus, dünya üretim ve ihracatının bileşimi bilgi-teknoloji yoğun ve yüksek katma değer yaratan ürünlere doğru değişirken, sanayileşmenin ve sanayisizleşmenin asimetrik şekilde gelişme göstermekte olduğudur. Söz gelimi üretim zincirinin daha düşük katma değer aşamaları çoğunlukla gelişmekte olan ülkeler tarafından gerçekleştirilmekteyken, katma değeri yüksek olan yeni ürün ya da üretim süreci geliştirmeye yönelik faaliyetler ve bilgi yoğun hizmetler ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilmektedir (Eser, 2014).

iv) Uluslararası Ticaret: Literatürde, gelişmiş ülkelerde sanayi istihdamındaki düşüşü küreselleşmenin artırdığı ticari entegrasyona ve özellikle Çin'in küresel ekonomideki yükselişine bağlayan çalışmalar bulunmaktadır.

Uluslararası ticaret, sektörel tüketim ve yatırımın ülke düzeyindeki sektörel üretimden farklı olmasına izin veren bir faktördür. Geleneksel ticaret teorisine göre, sınırların açılması, ticarete katılan her ülkedeki sektörler arasında ekonomik faaliyetlerin yeniden tahsis edilmesini sağlar. Bir ülkenin ekonomik yapısı ticaretin neden olduğu uzmanlaşma kalıplarından doğrudan etkilenmektedir. Ayrıca ticaret, özellikle dış rekabete maruz kalan sektörlerde verimliliği artırma ve gelir artışını teşvik etme potansiyeline sahiptir, böylece gelir ve ikame etkileri yoluyla sektörel harcama paylarını ve dolayısıyla ekonomik yapıyı etkileyebilmektedir. Nitekim Matsuyama (2009), ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın modellenmesi yoluyla küresel yapısal değişim perspektifini dikkate alarak, imalatla görece daha yüksek verimlilik artışına sahip bir ekonominin, imalatla istihdam edilen işgücü payını geçici olarak arttırabildiğini ve sanayisizleşme sürecini geciktirebildiğini göstermiştir (Van Neuss, 2016).

Artan küreselleşmeye paralel olarak devasa boyutlara ulaşan uluslararası ticaretin sanayisizleşmeye neden olabileceği bütün kanalları ampirik olarak tanımlama ve ölçme gücünü nedeniyle, literatürde yer alan çalışmalar genellikle ticaretin sanayi istihdamı üzerindeki etkilerini incelemek için imalat sanayisine ilişkin ihracat ve ithalat verilerini kullanmaktadır. Uluslararası ticaretin sanayisizleşmeye yol açtığı argümanı, başta ABD ve Birleşik Krallık olmak üzere birçok gelişmiş ülkede sanayi sektörünün ticaret dengesinde bozulmaların görülmesine dayanmaktadır. Gelişmiş ülkeler içerisinde görece yüksek bir sanayisizleşmeyle karşılaşan ABD ve İngiltere, imalat sanayisinde ihracatın ithalatı karşılama oranının en fazla düştüğü ülkeler arasında yer almaktadır. Yapılan analizlerde uluslararası ticaretin sanayi istihdamı üzerinde olumsuz yönde etkisi bulunduğu gösterilmekle birlikte, çalışmaların bir kısmında, iç faktörlerin sanayisizleşmede daha belirleyici olduğu ileri sürülmüştür (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997, 1999; Alderson, 1997, 1999; Gaston, 1998; Rowthorn ve Coutts, 2004, 2013; Brady ve Denniston, 2006; Kollmeyer, 2009).

Diğer taraftan, gelişmekte olan ülkelerin giderek artan ölçüde küresel ticarete entegre olmasıyla gelişmiş ülkelerdeki artan sanayisizleşmeyi daha güçlü bir şekilde ilişkilendiren çalışmaların literatürde ağırlığı bulunmaktadır. Krugman'ın (1996) 'sanayisizleşme hipotezi' olarak adlandırdığı bu görüşe göre, her ne kadar gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinde iç etkenler daha büyük bir paya sahipse de, 20. yüzyılın ikinci yarısında, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin, özellikle Asya'daki gelişmekte olan ülkelerin küresel entegrasyonu da, gelişmiş ülkelerde imalat sanayisinde görülen göreceli üretim düşüşünün önemli nedenleri arasında yer almaktadır.

1978-1995 yılları için OECD ülkelerindeki girdi-çıkıtlı verilerini, değişen ticaret örüntülerinden kaynaklanan üretim çıktısındaki değişikliklerde somutlaşan işgücü içeriğini tahmin etmek için

kullanan Kucera ve Milberg (2003) imalatçıların dış ticaretindeki değişikliklerin tüm gelişmiş ülkelerde imalat istihdamı üzerinde önemli olumsuz etkileri olduğunu, emek yoğun imalat sektörlerinin artan Kuzey-Güney ticareti nedeniyle görece büyük istihdam kayıpları yaşadığını öne sürmüştür. Görüldüğü gibi bu çalışmalarda uluslararası ticaret, özellikle de Kuzey-Güney ticareti olarak da adlandırılan, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki artan ticaret, ülkelerde yapısal değişiklik üreten güçlü bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Öte yandan Rowthorn ve Ramaswamy'e (1997) göre Kuzey-Güney ticareti, gelişmiş ülkelerde sanayisizleşmeye katkıda bulunmakta ancak en belirleyici nedenleri arasında yer almamaktadır. Uluslararası ticaret, sanayisizleşmenin bir nedenidir ve fakat daha çok gelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki ticaret sanayisizleşmeyi artırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, gelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki ticaretin dengesinde zaman içinde gerçekleşen değişimlerin büyüklüğü ve yönü sanayisizleşmede daha büyük bir etkiye yol açmaktadır. Bu noktada, Rowthorn ve Ramaswamy'nin gelişmiş ülkelerde sanayisizleşmenin nedenlerini analiz ettikleri kilometre taşı niteliğindeki yayınlarının (1997, 1999), Çin'in 2000'li yılların başından itibaren dünya ekonomisindeki gücünü katlayarak artırdığı süreçten önce kaleme alındığı göz önüne alınmalıdır.

Nitekim, Pierce ve Schott (2012), Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) girmesinden sonra ABD'nin imalat üretimindeki hızlı düşüşe dikkat çekmekte ve bu düşüşü ABD'nin ticaret politikasındaki tarife artışı seçeneğini daraltan değişikliklerle ilişkilendirmektedir.

Benzer şekilde, Autor vd. (2013a) ve Autor vd. (2013b) çalışmalarında da, Çin'den yapılan ithalatın artmasının ABD'de imalat sanayi istihdamındaki düşüşün ve işçilerin refahındaki azalmanın önemli nedenlerinden biri olduğu iddia edilmekte ve Çin'in ithalat rekabetinin ABD imalat istihdamındaki toplam düşüşün dörtte birini açıklayabileceği belirtilmektedir.

Tregenna (2016) ise, Çin'in görece düşük maliyetli üretiminden ve Çin'den gerçekleştirilen ithalattan kaynaklanan etkileri daha farklı bir çerçevede değerlendirmektedir. Gelişmiş ekonomilerde sanayisizleşmenin daha erken dönemlerinde, üretim, daha az gelişmiş ülkelerdeki düşük işgücü maliyetlerinden dolayı, düşük maliyetli ithalatla bir ölçüde sıkıştırılmıştır. Bununla birlikte, gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ekonomilere göre teknolojik üstünlüklere ve diğer birtakım avantajlara sahiptir. Dolayısıyla, gelişmiş ülkeler uluslararası ticaret yoluyla emek yoğun sanayilerde sanayisizleşme yaşamakla birlikte, üretimin diğer kısımlarında karşılaştırmalı üstünlüklerini sürdürmektedirler. Çin ile olan ikili ticaretin sanayi üzerindeki negatif etkilerini daha yoğun yaşayan ülkeler gelişmekte olan ülkelerdir.

4. Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayisizleşme Süreci: Erken Sanayisizleşme

“Erken sanayisizleşme” (premature deindustrialization) kavramı, S. Dasgupta ve A. Singh'in 2006 yılında “Gelişmekte Olan Ülkelerde İmalat Üretimi, Hizmetler ve Erken Sanayisizleşme: Kaldoryan Bir Analiz” başlıklı çalışmalarının yayımlanmasının ardından literatürde yaygınlaşmaya başlamıştır. Yazarlara göre gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda, 1980'lerden sonra bazı uzun vadeli yapısal eğilimler tezahür etmiştir. Bu eğilimler sanayisizleşme, istihdamsız büyüme ve hizmetlerin uzun vadeli büyüme hızının, imalattan daha yüksek olmaya başlamasıdır (2006: 1).

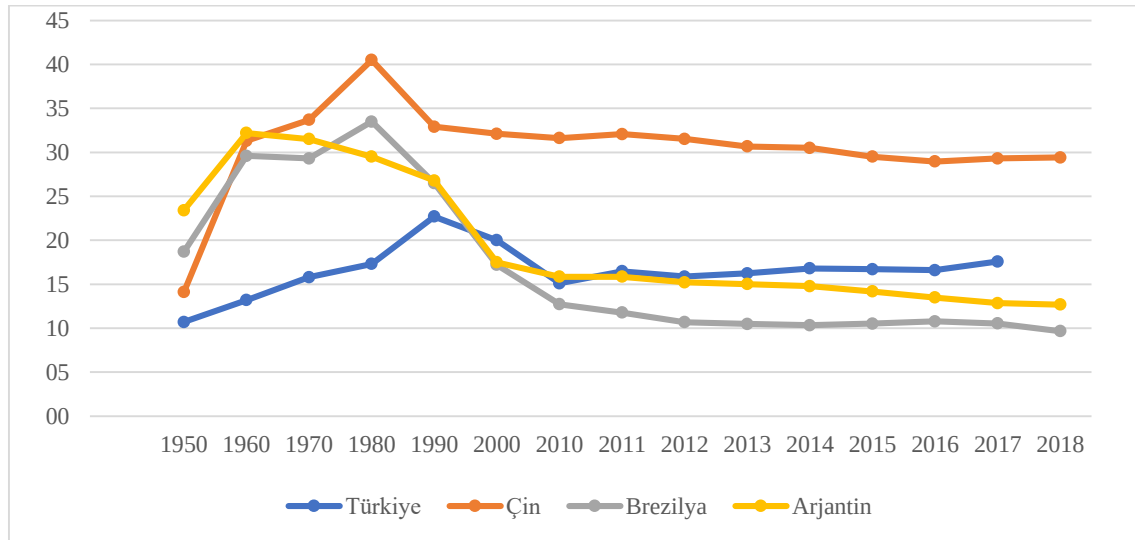
Gelişmekte olan ülkelerde, bugünün gelişmiş ülkelerinin sanayileşme süreçlerinde tarihsel olarak gözlemlenenden daha düşük kişi başına gelir düzeylerinde sanayisizleşme başlamıştır. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşme süreci “erken sanayisizleşme” olarak nitelendirilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde imalat üretiminin artık büyümenin motoru olmadığına dair kanıtlar da mevcuttur. İmalat sanayisindeki göreceli düşüşlerin etkisiyle hizmetlerin uzun dönemli büyüme hızı, Hindistan'da olduğu gibi, bazı ülkelerde imalattan daha yüksek olmaya başlamıştır.

Bu fenomenler analitik olarak birbiriyle ilişkilidir, ancak hepsi gelişmiş ülkelerde gerçekleşen yapısal değişim modeline aykırıdır. Geçmişte gözlenen kalıba uyulmaması, bir ülkenin endüstriyel gelişiminin çok ilerlemeyeceğini gösterebilir. Bunun nedeni, farklı yapıların tüketici talebindeki değişiklikleri veya üretim tekniğindeki gerekli değişiklikleri veya sanayileşme sürecinde normalde meydana gelen kurumsal düzenlemeleri karşılayamaması olabilir. Hizmetler sektörünün genişlemesine gelince, güçlü bir imalat sanayisi olmaksızın hizmetlerin büyümenin

motoru olması, erken sanayisizleşen ülkelerde olası görünmemektedir. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektörü (özellikle BİT, telekomünikasyon, lojistik, iş hizmetleri ve finans ile ilgili hizmet alt sektörleri), sanayiye değiştirerek veya tamamlayarak, sanayiye ek bir ekonomik büyüme motoru olabilir (Nayyar vd., 2018; Dasgupta ve Singh, 2006; Bernard vd., 2017).

Sanayisizleşme, ekonominin büyüme potansiyeli, istihdam ve kaynakların etkin kullanımı alanlarındaki amaçların gerçekleştirilebilirliğini engellediği zaman, patolojik bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu tür sanayisizleşme, 1980’li ve 1990’lı yıllarda pek çok Latin Amerika ve Afrika ülkesinde ortaya çıkmıştır. Bu ülkeler, Washington Konsensüsü uyarınca çeşitli politikalar izlemiş ve ekonomilerinde yapısal dönüşümler meydana gelmiştir. Bu ülkeler, uzun dönemli dinamik karşılaştırmalı üstünlükleri yerine, mevcut durumlarındaki karşılaştırmalı üstünlükleri doğrultusunda uzmanlaşmaya yönelmişlerdir. Ayrıca bu ekonomiler, dış şoklara karşı daha kırılgan hale gelmişlerdir. Tüm bunların sonucunda; pek çok Latin Amerika ülkesinde sanayi kısmen tasfiye olmuş ve bu ülkeler 1950-1980 döneminde uyguladıkları ithal ikameci sanayileşme stratejisi uygulaması boyunca sağladıkları uzun dönemli büyüme trendlerini halen yakalayamamışlardır. Latin Amerika sanayisizleşmesi, sanayi sektöründe ve modern hizmetleri geliştirme konusundaki başarısızlığın tüm belirtilerini sergilemiştir. Özetle hem birçok Latin Amerika ülkesinin hem de Afrika’daki bazı ülkelerin 1980’den beri verimlilik ve gelir büyümesi üzerinde negatif etkilere sahip bir fenomen olan erken sanayisizleşme sürecini yaşadıkları görülmektedir (Rodrik, 2016; Dasgupta ve Singh, 2006; Szirmai, 2012).

Nitekim Brezilya’da imalat sanayisi katma değerinin toplam hasıladaki payının 1980’lerin başından itibaren keskin bir düşüş gösterdiği, Arjantin’de imalat sanayisinin payının 1960’lardan itibaren düştüğü ve fakat bu düşüşün 1990’lar boyunca hız kazandığı Grafik 2’den izlenebilmektedir. Brezilya’da ve Arjantin’de toplam sanayi istihdamı halen azalma eğiliminde olup (Ek 1c), veriler her iki ülkenin de uzun süredir sanayisizleşme yaşadığını doğrulamaktadır.

Grafik 2: Seçili Gelişmekte Olan Ülkelerde İmalat Sanayisi Katma Değerinin Toplam Hasıladaki Payı (%) **Kaynak:** UNIDO, 2013, 2020; Szirmai, 2012; World Bank, WDI Database, 2020.

Türkiye’de imalat sanayisi katma değerinin payı 1950-1990 dönemi boyunca yükselmiş, 1990-2010 döneminde belirgin bir azalış göstermiş, küresel krizin ardından görece yatay bir seyre girmiştir. Türkiye’de sanayisizleşme sürecinin, imalat katma değerinin hasıladaki en yüksek payı %25’in altında iken başladığı önemli bir bulgu olup, erken sanayisizleşme hipotezini destekler niteliktedir. 2017 sonunda Türkiye’de imalatın payı %17,6’ya kadar gerilemiştir. Çin’de imalat sanayisinin payı 1950-1980 dönemi boyunca hızla yükselmiş, gelişmiş ülkelerin sanayisizleşme sürecine benzer şekilde, imalatın payı %40’ın üzerinde zirve yaptıktan sonra gerilemeye başlamıştır. 2018’de imalat sanayisi katma değerinin payı halen yaklaşık %30 olan ve toplam

sanayi istihdamı küresel kriz sonrasındaki dönemde bile görece stabil kalan Çin'in, diğer gelişmekte olan ülkelerden önemli ölçüde farklılık gösterdiği açıktır.

Rodrik (2016), 1950 ve 2012 yılları arasında 42 gelişmekte olan ekonomiden oluşan bir örnekleme, imalatın istihdamdaki ve katma değerdeki payının zaman içinde düştüğünü bulmaktadır. Dolayısıyla, eğer sanayileşme, imalatın istihdam ve katma değer payında bir artış olarak tanımlanırsa, bu sonuçlar “erken sanayisizleşmenin” göstergesidir. Bu, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme fırsatlarını bugünün gelişmiş ülkelerine göre daha erken tükettiğini göstermektedir. Rodrik, istihdamın yanı sıra reel katma değer üretiminde de sanayinin payının gerilemesinin, gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşme sürecinin ayırt edici özelliği olduğu bulgusunu da ilgili alan literatürüne eklemiştir.

Özetle, gelişmekte olan ülkelerdeki sanayisizleşme, gerçek anlamda bir sanayileşme yaşanmadan önce ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşmesi prematüre olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu tür durumları karakterize etmek için “sanayileşme öncesi sanayisizleşme” terimi de kullanılabilir (Tregenna, 2016).

Sanayisizleşme süreci ile ekonomik büyüme ilişkisi biraz daha ayrıntılı incelendiğinde çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Ampirik kanıtlar, üretim faaliyetinin büyümesi ile genel ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki olduğunu belgelemektedir. Kaldor (1966), gelişmiş ülkelerden elde edilen verilere dayanan bir dizi olguda, (a) imalat hasılasının büyümesi ile ortalama GSYH büyümesi arasında, (b) imalat hasılasının büyümesi ile imalat verimliliğinin artması arasında ve (c) imalat hasılasının büyümesi ile ekonominin genel verimliliği arasında pozitif yönlü ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Diğer çalışmalarda gelişmekte olan ülkelerden elde edilen verilere dayanan kanıtlar da imalat hasılasının büyümesi ile GSYH büyümesi arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Fagerberg ve Verspagen 1999; Szirmai ve Verspagen, 2015). Gelişmekte olan ülkeler içinde özellikle Çin, Güney Kore ve Tayland'da sanayi üretiminin katma değer ve istihdam payları önemli artışlar göstermiş ve bu duruma kişi başına gelirin hızla büyümesi eşlik etmiştir. Sanayileşme verimliliği artıran nitelikte bir yapısal değişim için fırsat sunmaktadır çünkü imalat sektörü tarımdan kaynaklanan vasıfsız emeği önemli bir verimlilik oranı ile massedebilmektedir. İmalatın sektörler arası yeniden tahsis yoluyla gerçekleşen bu katkısı, söz gelimi, Sahra Altı Afrika ve Latin Amerika'daki çoğu ülke ile güneydoğu Asya'daki verimlilik performansı arasındaki farka yansımıştır. Bununla birlikte, son trendler, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda sanayisizleşme süreci nedeniyle bu fırsatın azalmakta olduğunu göstermektedir. Belirtildiği gibi, imalat sanayisinin istihdam ve katma değer içindeki payı, geçmişte olduğundan daha düşük kişi başına GSYH seviyelerinde zirve yapmakta ve ardından düşmeye başlamaktadır (Nayyar vd., 2018).

Rodrik'e göre (2016) bu düşüşler, gelişmiş ülkeler için büyük ölçüde geçerli olsa da, gelişmekte olan ülkelerde imalat üretiminin, kalkınma süreci boyunca tipik olarak ters U-şeklinde bir ilişki yaşadığı gerçeğiyle açıklanamaz. Zira Sahra altı Afrika'nın düşük gelirli ekonomileri de bu eğilimlerden Latin Amerika'nın orta gelirli ekonomileri kadar etkilenmiştir ve bu ülkelerdeki imalat üretimi sanayisizleşme süreci başladığı zaman da düşük düzeydedir. Bu ülkeler, sanayileşmeden hizmet ekonomilerine dönüşmektedir.

Bir önceki bölümde, gelişmiş ülkelerde gerçekleşen sanayisizleşmenin önemli belirleyicileri arasında teknolojik faktörlerin başta geldiği belirtilmişti. Ancak gelişmekte olan ülkeler için teknoloji argümanının aynı şekilde geçerli olduğu da söylenemez. Çünkü gelişmiş ülkelerdeki mekanizma, temel olarak, yurt içi nispi fiyatların uyarlanmasına dayanmaktadır. İmalat üretimindeki teknolojik ilerlemeler, imalatın göreceli fiyatını baskılamaktadır. Bu düşüşün yeterince büyük olması durumunda, imalat sektörünün işgücü talebi yeni dengede daha düşük olmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki en büyük fark, gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunun fiyat alıcısı durumunda olmalarıdır. Göreceli fiyatlar sabit olduğunda, yerli imalatı daha hızlı verimlilik artışı, sanayisizleşme değil, sanayileşme üretmektedir (hem istihdam hem de üretim açısından). Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşmenin nedenleri farklıdır. Bunlar temelde ticaret ve küreselleşmenin etkileridir. Gelişmekte olan ülkeler ticarete açıldıkça, imalat sektörleri iki sorunla karşılaşmıştır: İmalatta güçlü karşılaştırmalı

üstünlükleri olmayanlar, uzun bir ithalat-ikame sürecini tersine çevirerek, net imalat ithalatçıları olmuşlardır. Buna ek olarak, gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerden göreceli fiyat eğilimlerine maruz kalmış, üretimleri baskılanmış ve sanayisizleşmeleri hızlanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde (özellikle imalat uzmanlaşmamış olanlarda) sanayinin hem istihdam hem de çıktı paylarındaki düşüşü bu etkenler açıklamaktadır (Rodrik, 2016).

Nitekim UNIDO'nun bulgularına göre de gelişmekte olan ülkelerdeki erken sanayisizleşmenin temel nedeni küreselleşme sürecinde gerçekleştirilen politika değişiklikleridir ve gelişmiş ekonomilerdeki sanayisizleşmeden daha ani bir şekilde oluşmuştur çünkü gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşmesinde, ulusal imalat sektörleri dış rekabete hazır olmadan önce ticaretin hızlı bir biçimde serbestleştirilmesi, yüksek faiz uygulamalarına geçilmesi gibi unsurların önemli bir rolü olmuştur (UNIDO, 2015a).

Erken sanayisizleşme, Endresen'in (1994) 'teknolojik gerileme' olarak adlandırdığı kavramla da bağlantılıdır. Bu çerçevede sanayisizleşme, teknolojik gerilemenin hem olası bir nedeni hem de olası bir sonucu olarak düşünülmektedir. Bir yandan, teknolojik gerileme, artan rekabet veya sermayeye erişimin azalması gibi faktörlerden kaynaklanabilmekte ve bu teknolojik gerileme, sanayisizleşmeye katkıda bulunmaktadır. Örneğin, teknolojik gerilemenin üretkenliği azalttığı durumlarda, imalat (veya imalat bölümleri) uluslararası alanda daha az rekabetçi hale gelir ve dolayısıyla pazar payını kaybederek sanayisizleşmeye yol açar. Öte yandan sanayisizleşmenin kendisi yatırımların azalmasına ve teknolojik kapasitenin azalmasına yol açarak teknolojik gerilemeye katkıda bulunmaktadır. Gerçekte, erken sanayisizleşme ve teknolojik gerileme aynı anda meydana gelebilmekte ve ortak veya bağlantılı nedenlere sahip olmaktadır.

Çin ve diğer düşük birim maliyetli üreticilerin giderek artan üretim gücü, gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşmenin getirdiği zorlukların anlaşılmasında önemli olan bir diğer etkidir. Çin imalatının birim maliyetleri ile rekabet etmede sanayileşmenin bozulması, düşük gelirli ülkeler için özellikle keskindir ve durum gelişmiş ekonomilerden farklıdır. Gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinde, Çin ve diğer birkaç ülkede düşük maliyetli üretimin ortaya çıkması nedeniyle, mevcut endüstrilerdeki sanayileşmenin ortadan kalkmış, bir başka deyişle, mevcut olgun endüstriler, büyük ölçüde emek yoğun olan endüstriler sanayisizleşmeye uğramıştır. Gelişmekte olan birçok ülke ise, Çin ile rekabet edemeyip imalat pazarlarına giremediği için sanayileşme süreçleri neredeyse bütünüyle bloke olmaktadır. Ölçek ekonomilerinin, pozitif dışsallıkların, kümülatif nedensellik ve sanayi ağlarının imalatındaki önemi göz önüne alındığında, bu durum düşük gelirli ülkelerde dinamik bir imalat sektörünün ortaya çıkmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum, elbette diğer gelişmekte olan ülkelerin rekabetçi sanayi üretiminden tamamen engellendiğini göstermez. Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, erken sanayisizleşen gelişmekte olan ülkelerin sağlam ve etkili sanayi politikaları olmadan bunu gerçekleştirmeleri olası değildir (Tregenna 2016).

5. Erken Sanayisizleşmeden Yeniden Sanayileşmeye

Erken sanayisizleşme sürecindeki gelişmekte olan ekonomilerin iki seçeneği bulunmaktadır: Ya sanayisizleşme sürecini tersine çevirip yeniden sanayileşme sürecine girmek ya da gelişkin imalat sanayilerinin yokluğunda, yeni büyüme modelleri keşfetmek.

İkinci seçenek, hizmetlerin sürüklediği büyümeye işaret etmektedir. Bilişim ve finans gibi bazı hizmet kolları yüksek verimliliğe sahiptir, ticarete açıktır ve imalatın geleneksel olarak oynadığı büyümeyi hızlandırma etkisine yol açabilir. Bununla birlikte, bu hizmet endüstrileri tipik olarak nitelikli emek yoğunurlar ve imalatı olduğu gibi düşük ve orta gelirli ekonomilerde bol olan vasıfsız emek türünü emme kapasitesine sahip değildirler. Diğer hizmetlerin büyük kısmı ise ya teknolojik olarak çok dinamik değildir ya da ticareti mümkün değildir, bu da hızla genişleme yeteneklerinin ekonominin geri kalanındaki gelirlerle (ve dolayısıyla üretkenlikle) kısıtlandığı anlamına gelmektedir (Rodrik, 2016).

Literatürde sanayileşme süreci tamamlanmadan önce imalat sektöründen hizmetler sektörüne artan geçişler ile karakterize olan erken sanayisizleşmenin öneminin görece azaldığını, zira imalat sanayisinin kalkınma açısından elzem kabul edilen özelliklerinin gelişmekte olan ülkelerde

hizmetler sektörü tarafından giderek daha fazla sağlanabildiğini savunan görüşler mevcuttur. Örneğin, BİT hizmetleri ile bir imalat alt kolu olan elektronik üretimi, her ikisi de yaparak öğrenme, uluslararası ticaret ve inovasyon özellikleri açısından “yüksek” veya “orta” olarak sınıflandırılmaları bakımından benzerdir. Ancak, belirli bir hizmet alt sektörünün aynı anda hem verimlilik artışı hem de vasıfsız kişiler için istihdam yaratma fırsatları sunması pek olası değildir. Örneğin, BİT, ulaştırma ve iletişim hizmetleri, gerektirdiği işgücünün beceri yoğunluğu bakımından “yüksek” gruba aittir ve işgücünü masetme bakımından imalatın oldukça gerisindedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde sağlam bir sanayi temeli olmadan, verimliliği artıran hizmet sektörlerinin gelişmemesi olasılığı güçlüdür. Örneğin, toptan ve perakende ticaret ve ulaştırma hizmetlerinin büyümesi büyük ölçüde imalat sanayisine bağlıdır zira bu hizmetler için ara talebin büyük kısmı imalat sektöründen kaynaklanmaktadır (Nayyar vd., 2018).

Erken sanayisizleşme yaşayan gelişmekte olan ülkelerde hizmetler sektörünün genişleme biçimi büyümeyi sürükleyecek nitelikte gerçekleşmemektedir. Erken sanayisizleşme, teknolojinin üretime uygulanmasını sınırlandırarak düşük verimliliğe neden olmakta ve kayıt dışı hizmet faaliyetlerinin artmasına yol açmaktadır. Bu aşamada ortaya çıkan kayıt dışı hizmet faaliyetleri büyümeyi arttırmaktan ziyade azalmaktadır. Öte yandan gelişmiş ülkelerde görülen sanayisizleşme genellikle yüksek teknolojiye dayalı dinamik hizmetlerin gelişmesine yol açmakta ve bu hizmet sektörleri büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Dolayısıyla hizmetler sektörünün büyümenin motoru olabilmesi gelişmiş ülkelerde gelişmekte olan ülkelere göre daha olasıdır (UNIDO, 2015a).

Sanayisizleşme sürecinde hizmetler sektörünün yapısında da bazı değişimler gerçekleşmektedir. Baldwin (2016), bir ürünün üretim sürecindeki değer zincirini imalat öncesi, imalat aşaması ve imalat sonrası faaliyetler olarak üç ayrı aşama ile tanımlamaktadır. Katma değer, üretimin farklı aşamalarındaki faaliyetlere bağlı olarak bölünmektedir: İmalat öncesi faaliyetler tasarım, finans ve organizasyonla ilgili servis hizmetlerini; imalat faaliyetleri üretimin fabrika aşamasını; imalat sonrası faaliyetler ise pazarlama, satış sonrası hizmetler ve benzerlerini kapsamaktadır. Baldwin tarafından “gülümseme eğrisi” olarak tanımlanan bu değerler zinciri konveks bir eğridir ve 1970’li ve 1980’li yıllarda bu üç aşama küresel düzeyde nispeten dengeli biçimde dağıldığı için konveks şeklindeki eğri daha yayvan ya da düz bir görünüm sergilemektedir. Küreselleşmenin yükseldiği 1990 sonrası dönemde ise konveks eğrinin eğimi artmıştır; eğrinin iki ucundaki imalat öncesi ve imalat sonrası aşamaların katma değerdeki payları artarken eğrinin ortasında bulunan imalat aşamasındaki katma değer payı yatay eksene yaklaşarak azalmıştır. Bu durumda, sanayisizleşmenin söz konusu olduğu gelişmiş ülkelerde imalat (fabrika) aşamasının sektörlerin tamamını kapsayan toplam katma değer içindeki payı azalmakla birlikte küresel düzeyde katma değer içinde imalat öncesi ve sonrası faaliyetlerden aldıkları pay artmakta ve küreselleşmeden olumlu biçimde yararlanmaktadırlar. Bir başka ifadeyle, özellikle teknolojik olarak gelişmiş olmayan, yurtiçi ekonominin geri kalanıyla güçlü bir şekilde bağlantılı olmayan ve ölçeğe göre önemli ölçüde artan getirilere sahip olmayan 'eski' üretim endüstrileri veya imalat faaliyetlerinin yerini, aslında daha güçlü Kaldoryan özelliklere sahip olan bazı hizmet aktivitelerinin alması gelişmiş ülkeler için avantajlıdır (Tregenna, 2016).

Konveks eğrinin eğiminin artması gelişmekte olan ülkelerde ise iki şekilde kayıp yaratmaktadır: Birincisi, imalat aşamasında payı artan gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin tasarım ve pazarlama gibi imalat öncesi ve sonrası faaliyetlerinin yükselmesi nedeniyle küresel katma değerden aldıkları pay arttığı için görece bir kayba uğramaktadır. İkincisi, ekonomileri içinde imalat sanayilerinin payı azalan diğer bir grup gelişmekte olan ülkeler, hem imalat aşamasında payları azaldığı hem de imalat öncesi ve sonrası aşamalarda çok fazla varlık gösteremedikleri için kayba uğramaktadır (Doğruel ve Doğruel, 2019).

Son tahlilde, erken sanayisizleşmenin ciddi ekonomik sonuçları vardır. Erken sanayisizleşme gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme potansiyelini önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Gelişmiş ekonomilerin gelir düzeylerine yakınsama olasılığını azaltmaktadır. İmalat sanayisi, yüksek katma değeri yaratan AR-GE, teknolojik gelişme ve yeniliklerin gerçekleştiği, çarpan etkisi en güçlü, ekonominin geneline yayılan dışsallıkların ve bağlantıların en fazla yaşandığı sektördür. Sanayi sermaye birikimi, ölçek ekonomileri ve içerilmiş/içerilmemiş teknolojik

gelişmenin sağlanmasında kilit sektördür (Eser, 2014). Üretkenlik artışı imalat sanayisinde hizmet ve tarım sektörlerine göre daha fazla olmakla kalmayıp, yüksek üretkenliğe sahip hizmet alanlarının en önemli talep kaynağı da yine imalat sanayisidir. Güçlü bir imalat sektörü olmadan yüksek üretkenlikte hizmetler sektörünün geliştirilmesi mümkün değildir (Chang, 2012). Erken sanayisizleşme, geçmişte hızlı büyümenin gerçekleştiği bu ana kanalı ortadan kaldırmaktadır (Rodrik, 2016). Sanayisizleşme niteliksiz emeğin istihdamını büyük ölçüde sınırlandırarak işsizliği ve eşitsizlikleri artırmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin teknik bilgi birikimlerini ve inovasyon kapasitelerini daraltmaktadır. Sanayisizleşme ayrıca ülkenin dış ticaret dengesinin bozulmasına ve ithalatın finansmanının zorlaşmasına neden olmakta (McKinnon, 2013) ve gelişmekte olan ülkeler için oldukça kompleks bir sorun halini almaktadır.

Bu noktada, sanayisizleşmenin önlenabilir olup olmadığı sorusu kritik olup, çok önemli politika sonuçları bulunmaktadır. Bu sorunun cevabı, sanayisizleşmeyi başarılı ekonomik gelişim sürecinin doğal bir parçası olarak görüp görmemekle yakından ilgilidir. Gelişmiş ülkelerde sanayisizleşmenin nedenlerine ilişkin görüşlerin bir kısmı, gelişmekte olan ülkelerde emek yoğun imalat sanayilerinin hızla büyümesinin, gelişmiş ekonomilerdeki işçilerin istihdamını negatif yönde etkilediği savına dayanmaktadır, diğer bir kısmı sanayisizleşmeyi küreselleşmenin doğal bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bir kısmı ise sanayisizleşmeyi esas olarak imalat hizmetlerinden daha yüksek verimliliğin sonucu olması yönüyle başarılı ekonomik kalkınmanın bir özelliği olduğunu savunmaktadır.

Erken sanayisizleşen gelişmekte olan ülkelerde, sanayileşme süreci olgunlaşmadan başlayan sanayisizleşmenin başarılı ekonomik gelişim sürecinin doğal bir parçası olarak değerlendirilmesi olası değildir. Dolayısıyla bu ülkelerde sanayisizleşmenin hızının politika müdahaleleri ile ve ülkenin uluslararası ticaretteki pozisyonuna bağlı olarak yavaşlatılması ve durdurulması temel hedeflerden biri haline gelmektedir.

Bu noktada, “yeniden sanayileşme” ihtiyacı belirginleşmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin yeniden sanayileşme sürecinde öncelikle imalatın üretim ve istihdam payındaki düşüşün durdurulmasını, nihayetinde imalat sanayisinin büyümenin temel itici gücü olarak tesis edilmesini sağlayacak aktif bir sanayi politikasının uygulanması elzemdir.

Sanayi politikası, ekonominin üretim yapısını üretken sektörler lehine dönüştürecek her türlü seçici devlet müdahaleleri olarak tanımlanmaktadır. Erken sanayisizleşen ülkelerin, yeniden sanayileşme sürecine girebilmeleri ve yeni teknolojilerle sanayide rekabetçiliğin artırılarak güçlü bir sanayi kurulabilmesi için devlet destek ve yardımları hayati önem taşımaktadır. Dolayısıyla erken sanayisizleşen gelişmekte olan ülkelerde iktisat politikaları ve sanayi politikaları bu ekseninde güçlü bir rekabet vurgusuyla yeniden düzenlenmelidir (Eser, 2014).

Öte yandan tek başına sanayi politikası bir ülkenin imalat sanayisini ve üretim kapasitesini güçlendirmek için yeterli değildir. Sanayi politikasının, özellikle faiz ve döviz kurları ile ilgili destekleyici bir makroekonomik politika ile, uygun ticaret politikası ile, devletin etkin bir rol oynadığı güçlü bir teknoloji politikası ile, işgücü piyasası politikası ile beceri ve eğitim politikaları ile tamamlanması gerekmektedir (Tregenna, 2015). Belirtmek gerekir ki, işgücü piyasası politikaları ve eğitim politikaları, ekonomideki yapısal değişimin hızının ve emeğin bir sektörden diğerine geçme kolaylığının belirlenmesine katkıda bulunacağı için son derece önemlidir zira sektörler arasında yapısal değişime neden olan dinamikler işgücü piyasasının esneklik derecesi ile doğrudan bağlantılıdır (Thompson vd., 2012).

Bu noktada, gelişmekte olan ülkelerin sınai kalkınmasının, aynı şeylerin daha yoğun olarak üretildiği uzmanlaşma anlamına gelmediği, tersine henüz üretilmemiş yeni şeyleri üretmelerinin ve daha yüksek katma değerli mallar üretebilmelerinin gerekliliği vurgulanmalıdır. Sanayileşmenin esas amacını görece üstünlüğe dayalı mevcut sektörleri geliştirmek değil, küresel ekonomideki dinamik üstünlüklere dayalı yeni stratejik aktivitelerin, inovasyonun ve üretimin gerçekleştirilmesi oluşturmalıdır. Dolayısıyla yeniden sanayileşme, yatay olarak sürekli genişleyebilen ve yeni teknolojileri temele alan üretim süreçlerini destekleyen bir sanayi stratejisinin varlığını gerekli kılmaktadır (Yeldan ve Yıldırım, 2015).

Son olarak, 21. yüzyılda yükselişe geçen yeniden sanayileşme arayışlarında “sosyal içerilme” ve “sürdürülebilirlik” kavramlarının önemi vurgulanmalıdır. Çağımızın en acil çözüm gerektiren küresel problemleri arasında yüksek düzeylerdeki gelir ve refah eşitsizlikleri ile çevresel faktörlerin/küresel iklim değişikliğinin sürdürülemez boyutlara ulaşması ilk sıralarda yer almaktadır (IMF, 2020). Bu problemlerin çözümü, kapsayıcı ve sürdürülebilir sınıai kalkınma çerçevesinde mümkün olabilecektir. Daha yüksek katma değer düzeylerine, daha yüksek üretkenliğe ve ölçeğe göre daha yüksek getirilere dayalı olarak sürekli yeni faaliyetler üretme yeteneğine sahip olan ekonomiler istikrarlı istihdam yaratımını sürdürebilir ve nüfusun daha büyük bir kısmı için refahı artışı sağlayabilir. Günümüzde ekonomik ve sosyal kalkınmanın en yüksek aşamalarında bulunan ülkeler, bu noktaya gelişmiş bir sanayi sektörü tesis ederek ulaşmıştır.

Kalkınmışlığın yüksek aşamaları, işgücünün tüm kesimleri için uygun istihdam olanakları mevcut olduğunda elde edilebilir. İmalat sanayisi ve imalatla bağlantısı güçlü olup, verimliliği yüksek olan hizmet sektörleri, yüksek düzeyde ve istikrarlı istihdam olanakları sağlayarak toplum refahını artırmaktadır. Bu endüstriyel işgücü yaratma sürecine kadınları ve gençleri daha iyi entegre etmek, gelişmekte olan ülkelerde yeniden sanayileşmenin artan sosyal içerilme hedefini ifade etmektedir (UNIDO, 2015b).

Sürdürülebilir sanayileşme konsepti ise, daha temiz ve kaynak-etkin üretimi (cleaner and resource-efficient production) teşvik etmenin ve çevresel bozulmaya yol açmayan ekonomik büyümenin önemi vurgulanmaktadır. Sanayileşmenin bir yan etkisi, çevresel ayak izi olagelmıştır. Atık yönetimi, su arıtma ve kirlilik konuları küresel ölçekte henüz çözüme kavuşturulamamıştır. Bununla birlikte, son dönemlerdeki deneyimler, imalat sanayilerine çevreye duyarlı müdahalelerin oldukça etkili olabileceğini ve çevresel bozulmayı önemli ölçüde azaltabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, sanayileşme çabasının özü olan inovasyon ve süreç optimizasyonu güdüsü, daha temiz üretimin ve verimli kaynak yönetiminin sağlanması için gerekli çözümleri geliştirebilecek olan önemli birer araçtır (UNIDO, 2015b).

6. Değerlendirme ve Sonuç

Gelişmiş ekonomilerde imalat sanayisi katma değerinin toplam hasıladaki payının azalma eğiliminde olması ve sanayi sektörünün istihdam payının düşmesi yeni bir durum değildir. Literatürde sanayisizleşme olarak adlandırılan bu olgunun, talepteki değişimlerden küreselleşmeye uzanan bir dizi potansiyel açıklaması bulunmaktadır. Bu açıklamalar içinde belki de en yaygın olanı göreceli verimlilik hipotezine dayanan argümandır. Göreceli verimlilik hipotezinde, gelişmiş sanayi ekonomilerinde görülen sanayisizleşme, imalat sanayisinin üretim verimliliğinde diğer sektörlerle göre daha hızlı gerçekleşen büyümenin yol açtığı göreceli fiyat değişimlerine ve bunun da ekonominin yapısında kaymalara neden olması biçiminde açıklanmaktadır. Alternatif bir hipoteze göre, gelişmiş ülkelerde imalat sanayisi istihdamındaki düşüşün temel nedeni, ülkelerin giderek artan küresel entegrasyonudur ve düşük birim maliyetlerle üretim yaparak özellikle emek yoğun ürünlerde uluslararası rekabet gücünde başı çeken belli başlı birkaç yükselen ekonominin sanayi üretimi artışlarıdır. Özellikle Çin'in ekonomik yükselişinin gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme sürecine katkıda bulunduğu belirtilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin tecrübe ettiği sanayisizleşme süreci ise “erken sanayisizleşme” olarak adlandırılmakta olup, karakteristik olarak, bu ülkelerde sanayileşme süreci belli bir olgunluğa ulaşmadan önce uygulanan ekonomi politikası değişimlerinden kaynaklanmaktadır ve gelişmiş ekonomilerin sanayisizleşmesinden büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerin kişi başına gelirin görece düşük düzeylerinde ve imalat sanayisinin gelişiminin görece erken aşamalarında başlayan sanayisizleşmeleri, “sanayileşme öncesi sanayisizleşme” olarak da adlandırılmaktadır.

Sanayileşme ve sanayisizleşme aşamalarında gelişmekte olan ülkelerin kendi arasında da önemli bir heterojenlik bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler genel bir ayrımla, küresel üretim üssü olan Çin ve Asya'nın diğer yükselen imalatçı ülkeleri; Türkiye, Güney Afrika, Arjantin ve Brezilya gibi sanayisizleşen orta gelirli ülkeler ve neredeyse hiç sanayileşmemiş olan düşük gelirli

ülkeler (özellikle Sahra altı Afrika ülkeleri) olarak çeşitli gruplara ayrılabilir. Bu ayırmada ikinci ve üçüncü grupta yer alan ülkeler, Çin'in görece düşük maliyetli üretim yapısıyla rekabet etmekte zorlanmakta ve bu durum sanayisizleşme süreçlerini derinleştirmektedir.

Bu noktada, 1980 sonrasındaki sanayisizleşmenin, özellikle de gelişmekte olan ülkelerin erken sanayisizleşme süreçlerinin, önceki dönemlerde gelişmiş ülkelerde olduğu gibi daha çok iç faktörlere bağlı olmaktan ziyade, küreselleşmeye, giderek artan küresel ekonomik entegrasyona daha bağlı bir olguya dönüştüğünü belirtmek yanlış olmayacaktır.

Sanayisizleşmenin devam etmesi, ülkelerin uzun vadeli büyüme beklentileri üzerinde önemli etkilere sahiptir. İşgücünün daha fazlası hizmet sektörüne taşındıkça, hizmetler sektöründeki verimlilik artış hızı, giderek artan ölçüde ekonominin ortalama verimliliğini ve büyüme hızını belirlemektedir. Bazı endüstriler, teknolojik ilerlemeye daha yatkındır. İmalat sanayisi, hizmetler sektörüne göre teknolojik açıdan daha ilericidir. Bu olgu tüm hizmet sektörlerinin yavaş teknolojik ilerlemeye tabi olduğu anlamına gelmemektedir, bazı hizmet faaliyetleri imalat sanayisine benzer özelliklere sahiptir. Ancak genel olarak değerlendirildiğinde hizmetler sektörünün ortalama verimliliği sanayi sektörünün gerisindedir. Bu durum özellikle sanayisizleşme sürecindeki gelişmekte olan ülkelerde kaydedilen görece zayıf büyüme oranlarının nedenleri arasındadır ve hizmetler sektörünün başlı başına büyümenin motoru olması bu ülkelerde olası görünmemektedir. Sanayisizleşme olgusunun bu yönü, iktisat politikası açısından önemli sorular ortaya çıkarmaktadır. Sanayi sektörü, ekonomik büyümenin ve genel ekonomik performansın itici gücü olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Diğer sektörlerle göre yüksek verimlilik artış oranlarına sahip bir sektör olan sanayi, özellikle de imalat sanayisi, uzun vadeli reel büyüme ve artan refah beklentileri için hayati önemdedir. Yüksek katma değeri yaratan AR-GE faaliyetlerinin, teknolojik gelişmenin ve yeniliklerin gerçekleştiği, çarpan etkisi güçlü, ekonominin geneline yayılan dışsallıkların ve bağlantıların en fazla yaşandığı sektördür. Ayrıca imalat sanayisinin gelişmesi, istihdam olanaklarını hizmetler sektörüne göre daha fazla artırmaktadır.

Bu nedenlerle sanayisizleşmeden çıkış arayan ülkelerde, özellikle erken sanayisizleşme yaşayan gelişmekte olan ülkelerin kalkınma ve büyüme politikalarında “yeniden sanayileşme” ihtiyacı belirginleşmektedir. 2008 Küresel Ekonomik Krizi ülkelerin büyüme süreçleri ve sanayi politikası tasarımlarında bir dönüm noktası sayılmaktadır. Nitekim krizin ardından uluslararası ticarete korumacı politikalar yeniden yükselişe geçmiş ve hem tarife dışı önlemler hem de tarife önlemleri aracılığı ile küresel ölçekte korumacılık artış göstermiştir. Dış ticarete küresel ölçekte artan korumacılık, ülkelerin ulusal sanayilerini koruma ve/veya geliştirme çabalarını yansıtmaktadır. Benzer şekilde, gelişmiş ülkelerde kriz sonrasındaki dönemde sanayi yatırımlarını ve istihdam artışını destekleyen nitelikte para ve maliye politikası uygulamaları ön plana çıkmıştır.

Erken sanayisizleşme yaşayan gelişmekte olan ülkelerin yeniden sanayileşebilmeleri ise, bir dizi nedenle daha zorlu bir sürece işaret etmektedir. Bu nedenlerden ilki, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme süreçlerinin erken aşamalarında sanayisizleşmeye başlamaları nedeniyle, mevcut sanayi altyapı ve düzeylerinin daha geride olmasıdır. Teknoloji yoğunluğu görece düşük olan ve emek yoğun endüstrilerde faaliyeti bulunan bu ülkelerin, yeniden sanayileşme sürecinde, uluslararası rekabet gücü yüksek, teknoloji yoğun ve nitelikli emek gerektiren sanayileri tesis etmeleri gerekmektedir. Bu durum, teknoloji politikalarının, işgücü piyasası politikalarının, beceri ve eğitim politikalarının yeniden sanayileşme ekseninde düzenlenmesini de gerektirmektedir. Bir diğer neden, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme sürecinde Çin’le ve Asya’daki diğer yükselen imalatçı ülkelerle rekabet etmelerinin gerekmesi ve görece düşük birim maliyetlerle sanayi üretimi gerçekleştiren bu ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerinin sınırlayıcı etkisidir. Erken sanayisizleşen gelişmekte olan ülkelerde imalat üretimindeki ve sanayi istihdamındaki düşüşün durdurulması, dış ticarete yüksek katma değerli mallarda uzmanlaşmaları ve/veya küresel değer zincirlerinin katma değeri yüksek aşamalarında artan bir uzmanlaşma sağlamaları ve imalat sanayisi ile diğer faaliyetlerin etkileşimini güçlendirerek pozitif dışsallıkları artırabilmeleri için güçlü ve kapsamlı sanayi ve ticaret politikaları uygulamaları elzem görülmektedir. Ayrıca sanayi politikalarının destekleyici makroekonomik politikalarla

tamamlanması gerekmektedir. Görüldüğü üzere, gelişmekte olan ülkelerde yeniden sanayileşme, devletin etkin bir rol oynadığı, devlet destek ve yardımlarının büyük önem arz ettiği bir süreç anlamına gelmektedir. Bu durum, yeniden sanayileşme arayışlarında, 1980’lerden sonra küresel ölçekte egemen olan neoliberal iktisat politikaları ile uyumsuzluk göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerde erken sanayisizleşmenin temel nedeni 20. yüzyılın küreselleşmesinin getirdiği politika dönüşümleri iken, 21. yüzyılda yeniden sanayileşmenin temel belirleyicisi sanayileşme odaklı, görece korumacı ve ulusal politika dönüşümleri olacaktır. Bu dönüşümde mevcut ulusal endüstrilerdeki statik karşılaştırmalı üstünlükleri baz almak yerine, dinamik karşılaştırmalı üstünlükler göz önüne alınarak inovasyona ve ileri teknolojilere dayalı yeni endüstrilerin geliştirilmesi hedeflenmelidir. Son olarak, yeniden sanayileşme konseptinde sosyal içerilme ve sürdürülebilirlik kavramlarının önemli bir yeri olduğu belirtilmelidir. Böylelikle yeniden sanayileşme, toplumun her kesimine yönelik uygun ve istikrarlı istihdam olanakları sağlamayı ve çevresel anlamda sürdürülebilir, temiz ve kaynak-etkin üretime dayalı sanayileşmeyi hedefleyen bir süreci ifade etmektedir.

Kaynakça

- Acemoglu, D. & Restrepo, P. (2017). Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets. *NBER WP No. w23285*. National Bureau of Economic Research.
- Acemoglu, D. & Restrepo, P. (2018) The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth, Factor Shares and Employment. *American Economic Review*, 108(6), 1488-1542.
- Aghion, P., Jones, B. F. & Jones, C. (2017). Artificial Intelligence and Economic Growth. *NBER WP No. w23928*. National Bureau of Economic Research.
- Alderson, A. (1997). Globalization and Deindustrialization: Direct Investment and the Decline of Manufacturing Employment in 17 OECD Nations. *Journal of World Systems Research*, 3, 1-34.
- Alderson, A. (1999). Explaining Deindustrialization: Globalization, Failure, or Success? *American Sociological Review*, 64(5), 701-21.
- Antràs, P. & Chor, D. (2013). Organizing the Global Value Chain. *Econometrica*, 81 (6), 2127–2204.
- Antràs, P. & Helpman, E. (2004). Global Sourcing. *Journal of Political Economy*, 112 (31), 552–580.
- Autor, D.H. & Dorn, D. (2013). The Growth of Low-Skill Service Jobs and the Polarization of the US Labor Market. *American Economic Review*, 103(5), 1553–1597.
- Autor, D.H., Dorn, D. & Hanson, G.H. (2013). The China Syndrome: Local Labor Market Effects of Import Competition in the United States. *American Economic Review*, 103(6), 2121-2168.
- Baldwin, R. E. (2016). *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Baumol, W. J. (1967). Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis. *American Economic Review*, 57(3), 415-426.
- Baumol, W. J., Blackman, S. A. B. & Wolff, E. N. (1985). Unbalanced Growth Revisited: Asymptotic Stagnancy and New Evidence. *American Economic Review*, 75(4), 806-817.
- Berlingieri G. (2014). Outsourcing and the Rise in Services. *LSE Centre for Economic Performance Discussion Paper* 1199. Erişim: <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/dp1199.pdf>

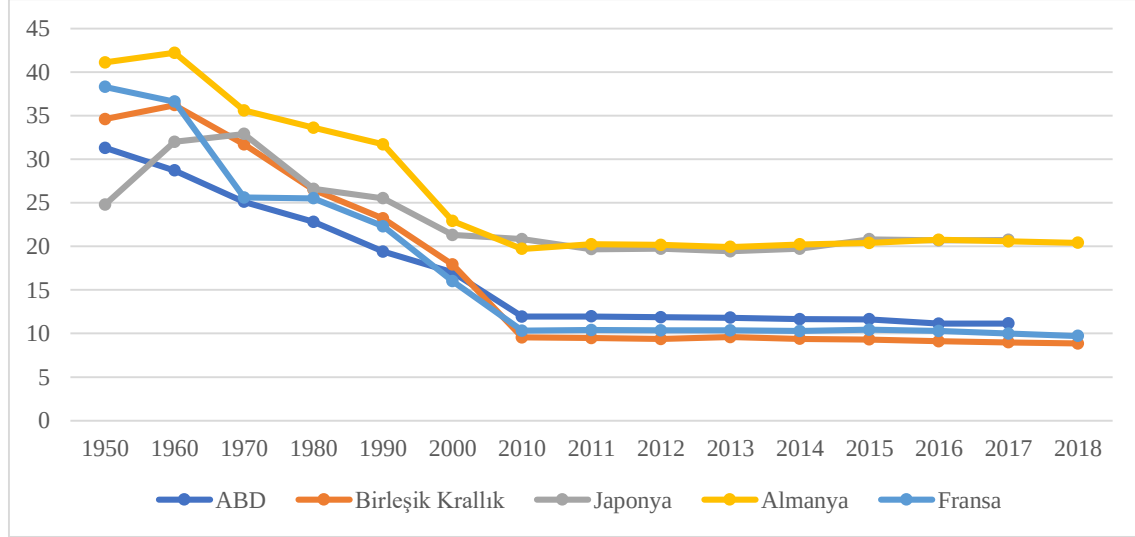
- Bernard, A. B., Smeets, V., & Warzynski, F. (2017). Rethinking Deindustrialization. *Economic Policy*, 32(89), 5-38.
- Bernard, A. B. & Fort, T. C. (2013). Factoryless Goods Producers in the US. *NBER Working Paper 19396*, National Bureau of Economic Research.
- Bessen, J. (2019). Automation and Jobs: When Technology Boosts Employment. *Boston Univ. School of Law, Law and Economics Research Paper*.
- Bluestone, B. & Harrison, B. (1982). *The Deindustrialization of America: Plant Closing, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books.
- Brady, D. & Denniston, R. (2006). Economic Globalization, Industrialization and Deindustrialization. *Social Forces*, 85(1), 297-329.
- Chang, H. J. (2012). *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*. Ankara, Epos Yayınları.
- Clark, C. (1940). *The Conditions of Economic Progress*. Macmillan, New York.
- Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress*. MacMillan and Company (London), 3rd edition
- Clark, G. (2014). *The Industrial Revolution. Handbook of Economic Growth*, Vol. 2, North-Holland, 217-262.
- Dandaneau, S. P. (2012). *Critical Theory, Legitimation Crisis, and the Deindustrialization of Flint, Michigan. Illuminating Social Life: Classical and Contemporary Theory Revisited*, SAGE Publications.
- Dasgupta, S., & Singh, A. (2006). Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries: A Kaldorian Analysis. *WIDER Research Paper No. 2006/49*.
- Doğruel, A. S., & Doğruel, F. (2019). Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme. *Çalışma ve Toplum*, 60, 209-230.
- Endresen, S. (1994). Modernization Reversed? Technological Change in Four Asian Fishing Villages. DPhil. Dissertation, Department of Human Geography, University of Oslo.
- Eser, U. (2014). Dünya Yeniden Sanayiye Dönerken Türkiye Dünya Sanayinin Neresinde. *İktisat ve Toplum*, 45, 27-44.
- Fagerberg, J. & Verspagen, B. (1999). Modern Capitalism' in the 1970s and 1980s. *Growth, Employment and Inflation: Essays in Honour of John Cornwall*, London: Palgrave Macmillan UK.
- Fisher, A. G. (1952). A Note on Tertiary Production. *The Economic Journal*, 820-834.
- Gaston, N. (1998). The Impact of International Trade and Protection on Australian Manufacturing Employment. *Australian Economic Papers*, 37(2), 119-136.
- IMF (2020). Finding Solid Footing for the Global Economy. Erişim: <https://blogs.imf.org/2020/02/19/finding-solid-footing-for-the-global-economy/>
- Kaldor, N. (1966). Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom: Inaugural Lecture at the University of Cambridge. Cambridge University Press.
- Kang, S. J. & Lee, H. (2011). Foreign Direct Investment and De-industrialisation. *The World Economy*, 34(2), 313-329.
- Kollmeyer, C. (2009). Explaining Deindustrialization: How Affluence, Productivity Growth, and Globalization Diminish Manufacturing Employment. *American Journal of Sociology*, 114(6), 1644-1674.
- Krugman, P. (1996). Domestic Distorsions and the Deindustrialization Hypothesis. *NBER Working Paper No. 5473*. National Bureau of Economic Research.

- Krugman, P. & Lawrence, R. Z. (1993). Trade, Jobs, and Wages. *NBER Working paper no. 4478*. National Bureau of Economic Research.
- Kucera, D. & Milberg, W. (2003). Deindustrialization and Changes in Manufacturing Trade: Factor Content Calculations for 1978–1995. *Review of World Economics* 139(4), 601-24.
- Matsuyama, K. (2009). Structural Change in an Interdependent World: A Global View of Manufacturing Decline. *Journal of the European Economic Association*, 7(2-3), 478-486.
- McKinnon, R. (2013). The U.S. Saving Deficiency, Current-Account Deficits, and Deindustrialization: Implications for China. *Journal of Policy Modeling*, 35(3), 449-458.
- Meçik, O. & Afşar, M. (2015). Ekonomide Sanayisizleşme ve OECD Ülkelerine Etkileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 2, 85-111.
- Nayyar, G., Cruz, M., & Zhu, L. (2018). *Does Premature Deindustrialization Matter? The Role of Manufacturing versus Services in Development*. The World Bank.
- Ngai, L. R. & Pissarides, C. A. (2007). Structural Change in a Multi-Sector Model of Growth. *American Economic Review*, 97(1), 429-443.
- Palma, G. (2008). Deindustrialization, Premature Deindustrialization, and the Dutch Disease. *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, 2nd edition.
- Pierce, J. R. & Schott, P. K. (2014). The Surprisingly Swift Decline of US Manufacturing Employment. *CESifo Working Paper No. 4563*.
- Rodrik, D. (2016). Premature Deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), 1-33.
- Rowthorn, R. & Coutts, K. (2004). De-industrialisation and the Balance of Payments in Advanced Economies. *Cambridge Journal of Economics*, 28(5), 767-90.
- Rowthorn, R. & Coutts, K. (2013). De-industrialisation and the Balance of Payments in Advanced Economies. *Future of Manufacturing Project: Evidence Paper 31*.
- Rowthorn, R. & Ramaswamy, R. (1999). Growth, Trade, and Deindustrialization. *International Monetary Fund Staff Papers*, 46(1).
- Rowthorn, R. & Wells, J.R. (1987). *De-industrialisation and Foreign Trade*. Cambridge University Press
- Rowthorn, R., & Ramaswamy, R. (1997). *Deindustrialization: Its causes and implications*. International Monetary Fund.
- Sachs, J. D., Shatz, H., Deardorff, A. & R. E. Hall. (1994). Trade and Jobs in US Manufacturing. *Brookings Papers on Economic Activity* 1, 1–84.
- Saeger, S. S. (1997). Globalization and Deindustrialization: Myth and Reality in the OECD. *Weltwirtschaftliches Archiv* 133(4).
- Singh, A. (1977). UK Industry and the World Economy: A Case of De-industrialisation? *Cambridge Journal of Economics*, 1 (2), 113–36.
- Stock, T., & Seliger, G. (2016). Opportunities of sustainable manufacturing in industry 4.0. *Procedia Cirp*, 40, 536-541.
- Stover, R.G., M.L. Lichty & Stover, P.W. (1999). *Industrial Societies: An Evolutionary Perspective*. New Jersey: Prentice Hall.
- Szirmai, A. (2012). Industrialization as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950-2005. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(4).
- Szirmai, A. & Verspagen, B. (2011). Manufacturing and Economic Growth in Developing Countries, 1950-2005. *Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology, Working Paper No: 2011-069*.

- Taylor, S. (1981). De-industrialisation and Unemployment in the West Midlands. *The Political Quarterly*, 52(1).
- Thompson, G., Murray, T. & Jomini, P. (2012). Trade, Employment and Structural Change: The Australian Experience. *Policy Priorities for International Trade and Jobs*, 113-144.
- Tregenna, F. (2013). *Manufacturing Productivity, Deindustrialization and Reindustrialisation. Pathways to Industrialization in the 21st Century: New Challenges and Emerging Paradigms*, Oxford University Press.
- Tregenna, F. (2015). Deindustrialization, Structural Change and Sustainable Economic Growth. *Research, Statistics and Industrial Policy Branch, Working Paper 2/2015*.
- Tregenna, F. (2016). Deindustrialization and Premature Deindustrialization. *Elgar Handbook of Alternative Theories of Economic Development*.
- UNIDO (2013). *The Industrial Competitiveness of Nations, Competitive Industrial Performance Report 2012/2013*. Vienna.
- UNIDO (2015a). *Industrial Development Report 2016: The Role of Technology and Innovation in Inclusive and Sustainable Industrial Development*. Vienna.
- UNIDO (2015b). *Introduction to Inclusive and Sustainable Industrial Development. Director General's Brochure*. Vienna.
- UNIDO (2020). Statistical Databases. Erişim: <https://stat.unido.org/>
- Van Neuss, L. (2016). The Economic Forces Behind Deindustrialization: An Empirical Investigation. SSRN: 2817332.
- Warwick, K. (2013). Beyond Industrial Policy, Emerging Issues and New Trends. *OECD Science, Technology and Industrial Policy Papers No. 2*.
- Wood, A. (1995). How Trade Hurt Unskilled Workers. *Journal of Economic Perspectives* 9(3), 57-80.
- World Bank (2020). World Development Indicators Database. Erişim: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Yeldan, E., & Yıldırım, D. (2015). Küreselleşme ve Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye’de ve Dünyada Demokrasi Açığı. *Çalışma ve Toplum*, 45(2), 65-88.

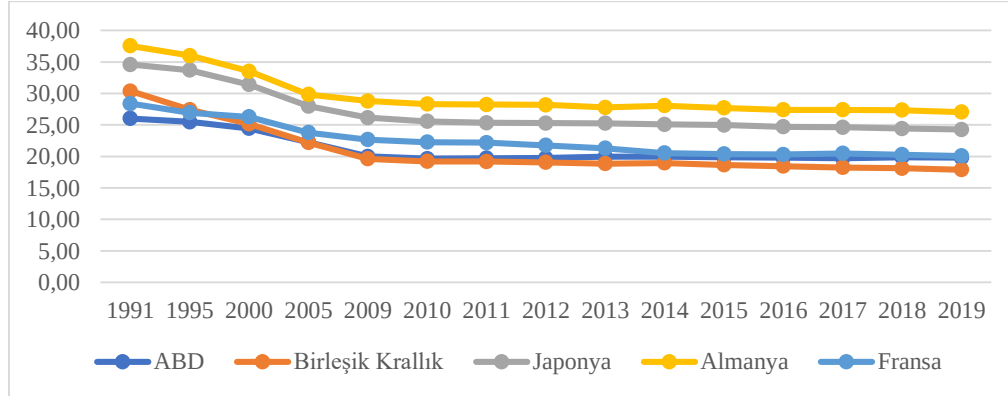
EKLER

Ek 1a: Seçili Gelişmiş Ülkelerde İmalat Sanayisi Katma Değerinin Toplamdaki Payı (%)

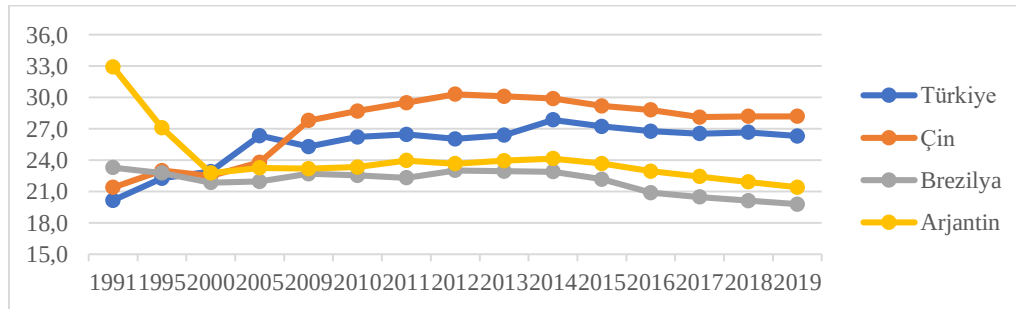
Kaynak: UNIDO, 2013, 2020; Szirmai, 2012; World Bank, WDI Database, 2020.

Ek 1b: Seçili Gelişmiş Ülkelerde Toplam Sanayi İstihdamının Payı (%)

Kaynak: ILO, 2020.

Ek 1c: Seçili Gelişmekte Olan Ülkelerde Toplam Sanayi İstihdamının Payı (%)

Kaynak: ILO, 2020.

Research Article

Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Sanayisizleşme ve Yeniden Sanayileşme

Deindustrialization and Reindustrialization in the Course of Economic Transformation

Murat ÇETİNKAYA Prof.Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü m.cetinkaya@hbv.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-1698-4222	Gönül MURATOĞLU Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü gonul.muratoglu@hbv.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-7579-6048
---	---

Extensive Summary

It is not a new phenomenon in advanced economies that value-added share of manufacturing and the employment share of the industry sector tends to decrease. This phenomenon is called deindustrialization in the literature which has a number of potential explanations, ranging from changes in demand to globalization. The most common of these explanations is the argument based on the relative productivity hypothesis. In the relative productivity hypothesis, the deindustrialization seen in the developed industrial economies is explained by the relative price changes caused by the faster growth in the production efficiency of the manufacturing industry compared to other sectors, and this leads to shifts in the structure of the economy. According to an alternative hypothesis, the main reason for the decline in the manufacturing industry employment in developed countries is the increasing level of global economic integration and the industrial production increases of several major emerging economies, which are leading the international competitiveness especially in labor-intensive products by producing at low unit costs. It is stated that the economic rise of China particularly contributes to the deindustrialization process in developed countries.

The deindustrialization process experienced by developing countries is called “premature deindustrialization”, and characteristically, the deindustrialization process in these countries is caused by the economic policy changes which are implemented before reaching a certain level of maturity in industrialization and therefore differs greatly from the deindustrialization of developed economies. Deindustrialization of developing countries that start at relatively low levels of per capita income and relatively early stages of the development of the manufacturing are also referred to as “deindustrialization before industrialization”.

There is also an important level of heterogeneity among developing countries in the stages of industrialization and deindustrialization. Most developing countries find it difficult to compete with China's relatively low-cost production structure and this deepens their deindustrialization processes.

At this point, it would be fair to state that post-1980 deindustrialization, especially the premature deindustrialization processes of developing countries, is more dependent on globalization and increasing global economic integration rather than being dependent on domestic factors, as in previous periods.

Continuous deindustrialization has important effects on the long-term growth expectations of the countries. As more of the labor force moves into the service sector, the productivity growth rate in the services sector increasingly determines the average productivity and growth rate of the economy. Some industries are more prone to technological progress. The manufacturing industry is more technologically progressive than the services sector. This fact does not mean that all service activities are subject to slow technological progress, some service activities have characteristics similar to the manufacturing industry. However, when evaluated in general, the average efficiency of the services sector lags behind manufacturing. This is one of the reasons for the relatively weak growth rates recorded in developing countries, especially in the process of deindustrialization, and it seems unlikely that the services sector will be the engine of growth by itself alone. This aspect of the deindustrialization phenomenon raises important questions in terms of economic policy. Manufacturing has a long history as the driving force of economic growth and overall economic performance. Industry, which is a sector with high productivity growth rates compared to other sectors, especially manufacturing, is vital for long-term real growth and increased welfare expectations. It is the sector where R&D activities that create high added value, technological development and innovations take place, and the externalities and connections that are spread across the economy are strongest. In addition, the development of manufacturing increases the employment opportunities more than services.

For these reasons, the need for “re-industrialization” becomes evident in the countries seeking exit from deindustrialization, especially in the development and growth policies of developing countries that experience premature deindustrialization. The 2008 Global Economic Crisis is considered a turning point in countries' growth processes and industrial policy designs. As a matter of fact, after the crisis, protectionist policies in international trade started to rise again and protectionism increased on a global scale through both non-tariff measures and tariff measures. The increasing protectionism in foreign trade on a global scale reflects countries' efforts to protect and /or develop their national industries. Similarly, monetary and fiscal policy practices that support industrial investments and employment growth are implemented in developed countries in the post-crisis period.

The re-industrialization of developing countries that experience premature deindustrialization points to a more difficult process for a number of reasons. The first of these reasons is that since the developing countries started to deindustrialize in the early stages of the industrialization processes, the existing industrial infrastructure and levels are relatively low. These countries, which have relatively low technology intensity and are active in labor-intensive industries, should establish industries with high international competitiveness, technology intensive and qualified labor, in the process of re-industrialization. This situation also requires that technology policies, labor market policies, skills and education policies be regulated in the axis of re-industrialization. Another reason is that the developing countries have to compete with China and other emerging manufacturing countries in Asia during their industrialization process and the limiting effect of the comparative advantages of these countries, which produce industrial products at relatively low unit costs. Powerful and comprehensive industry is vital to stop the decline in manufacturing production and industrial employment in developing countries that are deindustrialized prematurely. These countries need to specialize in high value-added goods in foreign trade, and/or to increase positive externalities by strengthening the interaction of the manufacturing industry and other activities at high value-added stages of global value chains and coherent trade policy practices are essential. In addition, industrial policies should be complemented by supportive macroeconomic policies. As can be seen, re-industrialization in developing countries means a process in which government plays an active role and government support and assistance is of great importance. This situation is inconsistent with the neoliberal economic policies that have been dominating the world economy after 1980s. While the main reason for premature

deindustrialization in developing countries is the policy transformations brought by the globalization of the 20th century, the main determinant of re-industrialization in the 21st century is going to be industrialization-oriented, relatively protective and national policy transformations. Instead of relying on static comparative advantages in existing national industries, this transformation should aim to develop new industries based on innovation and advanced technologies, taking into account dynamic comparative advantages. Finally, it should be noted that social inclusion and sustainability have important roles in the re-industrialization concept. Thus, re-industrialization refers to a process that aims to provide convenient and stable employment opportunities for all segments of the society and to industrialize based on environmentally sustainable, clean and resource-efficient production.